

Wybory prezydenckie w Tadżykistanie w czasach pandemii⁵¹².

Rok 2020 w Tadżykistanie, będącym najbiedniejszą republiką byłego ZSRR, borykającym się z poważnymi problemami społecznymi, ze słabo rozwiniętą gospodarką i zarazem olbrzymim potencjałem demograficznym⁵¹³, można określić czasem wyborów. W marcu ubiegłego roku odbyły się wybory do dwuizbowego Parlamentu – *Madżlisi Oli* (Najwyższe Zgromadzenie)⁵¹⁴, a w październiku wybory prezydenckie. Zwycięzcę zarówno tych pierwszych⁵¹⁵, jak i drugich łatwo było wskazać. To czego natomiast nie można było

⁵¹² Artykuł stanowi kontynuację badań nad etnopolityką Tadżykistanu i regionu Azji Centralnej, nawiązujących do opublikowanego w 2020 roku opracowania poświęconego procesom demograficznym w Tadżykistanie. Obecnie autor bada społeczno-polityczne i gospodarcze skutki pandemii w Tadżykistanie. Autor w tym miejscu chciałby podziękować prof. Tadeuszowi Bodio za nieocenione wsparcie w prowadzonych badaniach. Słowa wdzięczności również kieruje do prof. Jacka Męciny, prof. Macieja Rasia i prof. Andrzeja Wierzbickiego.

⁵¹³ 71% populacji stanowią ludzie do 34 roku życia, z przyrostem naturalnym sięgającym w 2018 r. 22,0%. Zob. R. K. Kardaś, *Procesy demograficzne w Tadżykistanie*, Studia Wschodnioeuropejskie, 13/2020, s. 187. <http://swe.uw.edu.pl/Nr%2013.pdf> (01.12.2020).

⁵¹⁴ Podstawę prawną *Madżlisi Oli* stanowią Konstytucja Tadżykistanu, ustawa konstytucyjna *O Madżlisi Oli Republiki Tadżykistanu* oraz regulaminy obu izb. Należy przy tym odnotować, że parlament Tadżykistanu od 1999 r. jest dwuizbowy. Izby parlamentu różnią się m.in. sposobem wyboru – *Madżlisi Namojandagon* (Izba Przedstawicieli) pochodzi z wyborów bezpośrednich, natomiast *Madżlisi Milli* (Rada Narodowa) z wyborów pośrednich. Izba niższa składa się z sześćdziesięciu trzech deputowanych. Z kolei w skład Izby Wyższej wchodzi trzydziestu trzech członków. Dwudziestu pięciu wybieranych jest przez deputowanych na wspólnym posiedzeniu Górno-Badachszańskiego Wilajetu Autonomicznego, obwodów, miast i rejonów obwodów, miasta Duszanbe i rejonów miasta, miast i rejonów o znaczeniu republikańskim. Natomiast ośmiu członków powołuje prezydent. Dożywotnim członkiem *Madżlisi Milli* jest były prezydent, o ile nie zrzeknie się swego prawa. Zob. A. Poglódek, *Dwuizbowy Parlament Republiki Tadżykistanu*, Roczniki Administracji i Prawa nr XVI(2), s. 19-42. Na temat rozwoju parlamentaryzmu w Tadżykistanie zob. J. Szukalski, *Ewolucja pozycji ustrojowej parlamentu Tadżykistanu w świetle reform konstytucyjnych w latach 1990-2016*, Białostockie Studia Prawnicze, 2019 vol. 24 nr 4. Zob. także A. Зариф, *Эволюция парламентаризма в республике Таджикистан*, Центральная Азия и Кавказ, 2008, № 2 (56). Zob. także Д. Махмадали, *Историческая и политическая природа парламентаризма в современном Таджикистане*, Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, 2012, nr 4 (52).

⁵¹⁵ Ubiegłoroczne wybory do parlamentu Tadżykistanu były szóstymi w blisko 30 letnim niepodległym Tadżykistanie i piątymi po zakończeniu wojny domowej (1992-1997). W wyborach do Izby Niższej wzięli udział przedstawiciele 7 partii politycznych: Agrarna Partia Tadżykistanu, Demokratyczna Partia Tadżykistanu, Ludowo-Demokratyczna Partia Tadżykistanu (LDPT), Komunistyczna Partia Tadżykistanu, Partia Reform Ekonomicznych, Socjaldemokratyczna Partia Tadżykistanu, Socjalistyczna Partia Tadżykistanu. Łącznie na 63 miejsca w parlamencie kandydowało 238 osób (173 w jednomandatowych okręgach wyborczych i 65 według list partyjnych). Frekwencja według Centralnej Komisji ds. Wyborów i Referendów wyniosła ponad 86% (dla porównania w wyborach z 2015 r. frekwencja wyniosła 87,7%). Kolejny raz, co nie było zaskoczeniem,

przewidzieć, to warunki, w jakich one będą przebiegać – ogólnoświatowa pandemia koronawirusa SARS-CoV-2 powodująca chorobę COVID-19. Pomimo rozprzestrzeniającego się na świecie wirusa władze Tadżykistanu przez wiele tygodni twierdziły, że nie dotarł on do republiki Tadżykistanu⁵¹⁶. Jedynym obostrzeniem, jakie zostało wówczas wprowadzone, było zamknięcie granic i związany z tym zakaz podróży międzynarodowych. Podczas gdy wiele państw zarządziło ogólnopaństwową kwarantannę, Tadżykistan nie zdecydował się na takie rozwiązanie⁵¹⁷. Powody reakcji władz miały charakter polityczny i ekonomiczny, przy czym te drugie wydają się mieć większy wpływ na postępowanie tadżyckich władz. Poprzez przeprowadzenie wyborów parlamentarnych wiosną 2020 r. chciano zademonstrować stabilność władz państwowych. Obawiano się jednak ostrego kryzysu społeczno-gospodarczego, jaki mogłoby wywołać wprowadzenie daleko idących obostrzeń⁵¹⁸. Faktycznie, doszło bowiem do pewnego pogorszenia się sytuacji gospodarczej i ponad nadmiarowego obciążenia systemu ochrony zdrowia. Wydaje się jednak, że pandemia i związane z nią coraz większe ograniczenia wprowadzane przez władze w Tadżykistanie (m.in. zakaz imprez

zwyciężyła rządząca LDPT, na którą oddano 50,4% głosów, co dało jej 47 mandaty, tj. o 4 mniej niż w poprzednich wyborach w 2015 r. Jediną partią, która nie zdobyła żadnego mandatu jest Socjaldemokratyczna Partia Tadżykistanu. Zob. *Парламентские выборы-2020 в Таджикистане: самые предсказуемые и спокойные*, <https://cabar.asia/ru/parlamentskie-vybory-2020-v-tadzhikistane-samy-e-predskazuemye-i-spokojnye> (01.12.2020).

⁵¹⁶ Dopiero 30 kwietnia 2020 r. poinformowano o pierwszych przypadkach zakażeń, Zob. *COVID-19: Tajikistan Officially Confirms First Cases*, <https://www.rferl.org/a/covid-19-kyrgyzstan-easing-business-restrictions/30585076.html> (01.12.2020).

⁵¹⁷ Zob. V. Wagner with contributions from EECA team: A. Apoyan, E. Belukowa, A. Dykowsytska, D. Hincu, Z. Korganashwili, I. Lysak, S. Mammadova, R. Zak, *Migration and mobility in Eastern Europe and Central Asia: What to expect in times of COVID-19*, Background Note, ICMPD, May 2020, s.2.

⁵¹⁸ Warto dodać, że wprowadzenie kwarantanny dodatkowo mogłoby doprowadzić do wstrzymania produkcji, konieczności wypłat różnego rodzaju dodatkowych świadczeń socjalnych, zmniejszenia wpływów z podatków w wyniku ograniczenia czy też zawieszenia działalności gospodarczej, jak i zmniejszenia popytu konsumpcyjnego wśród mieszkańców, co zresztą miało miejsce. O trudnej sytuacji gospodarczej i jej pogorszeniu się pod wpływem pandemii świadczy fakt, że Rząd Tadżykistanu już pod koniec kwietnia 2020 r. skierował oficjalną prośbę o pomoc finansową do Grupy Banku Światowego (47 mln dol.) i Azjatyckiego Banku Rozwoju (86 mln dol.). Zob. П. Чоршанбиев, *Таджикистан добивается получения дополнительной помощи от международных доноров*,

<https://asiaplustj.info/news/tajikistan/economic/20200512/tadzhikistan-dobivaetsya-polucheniya-dopolnitelnoi-pomotshi-mezhdunarodnih-donorov> (01.12.2020). Z kolei Międzynarodowy Fundusz Walutowy przeznaczył 189 mln dolarów w ramach mechanizmu przyspieszonego kredytu preferencyjnego na 10 lat z 5-letnim okresem karencji na wsparcie gospodarki Tadżykistanu. Unia Europejska przeznaczyła 78 mln euro, w tym dotację w wysokości 48 mln euro oraz pożyczkę z Europejskiego Banku Inwestycyjnego w wysokości 30 mln euro na realizację rządowego planu antykryzysowego. Ponadto Tadżykistan otrzymał wsparcie z Niemieckiego Banku Rozwoju, USAID czy UNESCO. Zob. З. Дадабаева, *Таджикистан и коронавирус: что будет с экономическим развитием?* https://cabar.asia/ru/tadzhikistan-i-koronavirus-chto-budet-s-ekonomicheskim-razvitiem/#_ftn9 (01.12.2020).

masowych i sportowych, zamknięcie meczetów i targowisk⁵¹⁹), nie miały tak istotnego wpływu ani na sam przebieg, ani na wynik wyborów prezydenckich. Chociaż więc władzy Rachmona nic w zasadzie nie zagrażało, zdecydowano się jednak na przyspieszenie wyborów prezydenckich, chcąc się w ten sposób na wszelki wypadek zabezpieczyć. Władze dostrzegały bowiem coraz trudniejszą sytuację ekonomiczną i rosnące niezadowolenie społeczne, które mogło jeszcze wzrosnąć do listopada, kiedy to pierwotnie miały odbyć się wybory⁵²⁰. Ponadto pojawiają się też opinie, że to m.in. właśnie skutki gospodarcze, jakie mogłaby i *de facto* wywołała pandemia, spowodowały, że nie nastąpiło wskazanie na kandydata w wyborach prezydenckich syna prezydenta Emomali Rachmona, Rustama Emomali – *de facto* rozpoczęłyby się wtedy tranzyt władzy w Tadżykistanie wewnątrz rodziny Rachmonów – co było uznawane wówczas za prawdopodobny scenariusz⁵²¹. Jednak trzeba jednocześnie odnotować, że równoległe pojawiały się też głosy przeciwne, wskazujące m.in. że na taki szybki tranzyt władzy elita polityczna nie jest gotowa, na brak zgody Moskwy na sukcesję władzy, czy też na niewystarczające doświadczenie Rustama Emomali i wątpliwości z tym związane czy da sobie radę na tym stanowisku⁵²².

Celem artykułu jest analiza ostatnich wyborów prezydenckich w Tadżykistanie, które odbyły się w warunkach pandemii. Uwarunkowania prawno-instytucjonalne i polityczne systemu prezydenckiego w Tadżykistanie sprzyjały przeprowadzeniu wyborów w sposób ułatwiający reelekcję Emomali Rachmona i utrwaliły jego wpływ na państwo. Tezę tę autor stara się udowodnić w niniejszym artykule. Na potrzeby realizacji swego celu badawczego i weryfikacji tezy autor postawił następujące pytania badawcze: Na czym polega specyfika instytucji prezydenta w systemie politycznym Tadżykistanu? W jaki sposób władze Tadżykistanu starały się zachować pozory pluralizmu wyborczego? Jak została zorganizowana i jak przebiegała kampania prezydencka w warunkach pandemii? W jaki sposób kandydaci, wybrane instytucje międzynarodowe oraz tadżyccy eksperci ocenili wybory?

⁵¹⁹ Zob. X. Bakożoda, *Почему в Таджикистане не вводят всеобщий карантин из-за коронавируса?* <https://rus.ozodi.org/a/30598550.html> (01.12.2020).

⁵²⁰ Zob. И. Джорбенадзе, *Рахмон выиграл за себя и за своего парня*, <https://www.rosbalt.ru/world/2020/10/12/1867709.html> (01.12.2020).

⁵²¹ Zob. K. Khurramov, *Strengthening Clans as a Basis for Power Succession in Tajikistan*, <https://cabar.asia/en/khursand-khurramov-strengthening-clans-as-a-basis-for-power-succession-in-tajikistan> (1.11.2020). И. Джорбенадзе, *Рахмон выиграл за себя и за своего парня*, <https://www.rosbalt.ru/world/2020/10/12/1867709.html> (01.12.2020).

⁵²² Zob. Н. Рыскулова, *„Образец nepотизма”. Сын президента Таджикистана избран спикером сената*, <https://www.bbc.com/russian/news-52336816> (01.12.2020).

Instytucja prezydenta w systemie politycznym Tadżykistanu

Instytucja prezydenta nie ma długiej historii w Tadżykistanie. Początki tego urzędu sięgają przełomu lat 80/90-tych XX. kiedy coraz większego tempa nabierały procesy transformacji ZSRR w wyniku, których poszczególne republiki związkowe ogłaszały deklaracje suwerenności. Tadżycka SRR deklarację o suwerenności republiki ogłosiła 24 sierpnia 1990 r. Następnie kilka miesięcy później utworzono instytucję prezydenta Tadżyckiej SRR⁵²³. Dynamika zdarzeń roku 1991 w ZSRR doprowadziła w konsekwencji do jego upadku⁵²⁴ i ogłoszenia deklaracji niepodległości poszczególnych republik. Tadżykistan *Oświadczenie o Niepodległości Państwowej* ogłosił 9 września 1991 r. Nie wpłynęło to jednak na zahamowanie postępującego kryzysu porządku prawno-ustrojowego i pogłębiającej się rywalizacji o władzę⁵²⁵. W procesie kształtowania nowych rozwiązań ustrojowych w Tadżykistanie istotnym elementem stała się legitymizacja systemu politycznego. Jednak w przypadku Tadżykistanu był to bardzo trudny i złożony proces. Jak wskazują Tadeusz Bodio i Tadeusz Mołdawa, już w następnym dniu po proklamowaniu niepodległości w Tadżykistanie rozpoczęła się walka o władzę i kształt ustrojowy państwa⁵²⁶, która w konsekwencji doprowadziła do wybuchu wojny domowej⁵²⁷.

⁵²³ Pierwszym i zarazem ostatnim prezydentem Tadżyckiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej został Kachar Machkamow. Zanim został wybrany na prezydenta pełnił funkcję przewodniczącego Rady Najwyższej. Natomiast w latach 1982–1986 pełnił urząd premiera Tadżyckiej SRR, a w latach 1985–1991 był I sekretarz KC Komunistycznej Partii Tadżyckiej SRR.

⁵²⁴ Punktem zwrotnym był pucz Janajewa – nieudana próba powstrzymania rozpadu ZSRR poprzez wojskowy zamach stanu dokonany przez wiceprezydenta ZSRR Giennadija Janajewa, wspieranego przez premiera, ministra obrony i szefa KGB. W Tadżyckiej SRR wydarzenia te również silnie wpłynęły na sytuację polityczną, w konsekwencji doprowadzając do wyrażenia wotum nieufności przez deputowanych podczas nadzwyczajnej sesji Rady Najwyższej TSRR prezydentowi Kacharowi Machkamowi, który podał się do dymisji.

⁵²⁵ Jak zauważają T. Bodio i T. Mołdawa, pierwsze symptomy kryzysu porządku prawno-ustrojowego w Tadżyckiej SRR pojawiły się już w 1976 r., kiedy to doszło do wybuchu protestu muzułmanów w Kurgan-Tiube przeciwko ograniczaniu wolności religijnych i prześladowaniu wyznawców islamu. Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej: tradycje i współczesność*, Warszawa 2007, s. 279.

⁵²⁶ Warto odnotować, że 10 września 1991 r. deputowani zdecydowali o utworzeniu urzędu wiceprezydenta i przyjęciu stosownych zmian w Konstytucji. Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej...*, dz. cyt. s. 287.

⁵²⁷ Zdaniem T. Bodio katalizatorem wojny domowej był etnokratyzm regionalny na który nakładał się fundamentalizm islamski. W istocie była to wojna elit etnoregionalnych o zachowanie władzy na zajmowanych terenach, a także o dominację centralnych strukturach etnokratycznego państwa. Zob. T. Bodio, *Etnokracja w Azji Centralnej*, w: T. Bodio, W. Jakubowski (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Tom 2, Warszawa, 2010, s. 242. W wojnie domowej (1992-1997), według różnych szacunków, zginęło ok. 100 tys. osób, za zaginionych zostało uznanych kolejne 100 tys., natomiast ponad 1 mln ludzi opuściło Tadżykistan. Zob. M. Lang, *Wojna domowa i proces pokojowy w Tadżykistan*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan, Historia, społeczeństwo, polityka*, Warszawa, 2002. Należy zauważyć, że wojna domowa wywarła ogromny wpływ również na społeczeństwo w wymiarach psychopolitycznym i kulturowym. Interesującej analizy w tym zakresie dokonali T.

Blizsza analiza rozwoju instytucji prezydenta i jego pozycji w systemie politycznym niepodległego Tadżykistanu pozwala na wydzielenie kilku etapów tego procesu. Pierwszy, obejmujący lata 1991-1992 wiąże się z pogłębiającym się kryzysem politycznym. W tym czasie nastąpiło m.in. wspomniane już proklamowanie niepodległości przez Tadżykistan, tworzenie się pierwszych partii politycznych⁵²⁸, a także ogłoszenie wyborów prezydenckich, które wygrał Rachmon Nabijew⁵²⁹.

Drugi etap przypada na lata 1992-1994. Pierwszy jego okres naznaczony był likwidacją urzędu prezydenta i przekształceniem Tadżykistanu w republikę parlamentarną⁵³⁰. Drugi okres to powrót do dyskusji nad koniecznością opracowania i przyjęcia nowej konstytucji⁵³¹, która zakończyła się wypracowaniem projektu nowej ustawy zasadniczej. Z jednej strony projekt konstytucji przywracał urząd prezydenta sytuując go jako centralną instytucję w systemie władzy⁵³², a z drugiej zmniejszał rolę parlamentu⁵³³, choć nie pozbawiał go całkowicie kompetencji względem prezydenta i władzy sądowniczej⁵³⁴. W tym czasie powstały kolejne

Bodio i I. Asadułajew. Zob. I. Asadułajew, T. Bodio, *Psychopolityczne i kulturowe następstwa wojny domowej*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan. Historia...*, dz. cyt.

⁵²⁸ M.in. Partia Islamskiego Odrodzenia, Partia Wolnej Pracy, Zob. И. Р. Абдуллоев, *Из истории реформирования политической системы в Таджикистане*, Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, 2013, nr 3 (55), s. 230.

⁵²⁹ Rachmon Nabijew zanim został wybrany na prezydenta pełnił funkcję I sekretarz KC Komunistycznej Partii Tadżykistanu w latach 1982–1985, w 1991 pełnił funkcję przewodniczącego Prezydium Rady Najwyższej Tadżyckiej SRR.

⁵³⁰ Podczas XVI sesji parlamentu w dniach 16 listopada – 3 grudnia 1992 r. podjęto decyzje o wprowadzeniu odpowiednich zmian do Konstytucji, które skutkowały wspomnianą likwidacją urzędu prezydenta. Przewodniczący Rady Najwyższej pełnił funkcję głowy państwa. Przewodniczącym został Emomali Rachmonow.

⁵³¹ Powstały dwa projekty konstytucji, pierwszy bazował na założeniach ustrojowych republiki prezydenckiej, a drugi – republiki parlamentarnej. Ostatecznie wybrano pierwszy wariant. Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej...*, dz. cyt. s. 291.

⁵³² Prezydent wybierany był na 5 letnią kadencję. Był głową państwa i władzy wykonawczej, najwyższym dowódcą sił zbrojnych i szefem komitetu bezpieczeństwa. Wśród jego kompetencji można było wyróżnić m.in. nominowanie i dymisjonowanie Pierwszego Ministra i członków rządu, przewodniczącego banku narodowego i jego zastępców (decyzje te wymagały zgody parlamentu); mianowanie i dymisjonowanie przedstawicieli najwyższych władz Górsko-Badachszańskiego Okręgu Autonomicznego, miasta Duszanbe, obwodów, rejonów, miast; przedstawianie kandydatów na najwyższe funkcje w sądach konstytucyjnym i najwyższym, wyższym sądzie gospodarczym; mianowanie i dymisjonowanie prokuratora republiki i jego zastępców (za zgodą parlamentu). Tamże, s. 296.

⁵³³ Kompetencje parlamentu obejmowały m.in. stanowienie prawa; wykładnia konstytucji i ustaw; określenie głównych kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa; decydowanie o strukturze administracyjno-terytorialnej kraju. Tamże, s. 295.

⁵³⁴ Zadaniem władzy sądowniczej była obrona systemu prawnego Tadżykistanu, praw i wolności człowieka a także interesów państwa, organizacji stowarzyszeń. T. Bodio i T. Mołdawa odnotowują, że przepisy w rozdziale dotyczącym systemu władzy sądowniczej w wielu miejscach były sprzeczne z zasadą państwa prawa. Np. z jednej strony była mowa o niezawisłości władzy sądowniczej, z drugiej zaś 5 letnia kadencja sędziego nie gwarantowała niezależności organów wymiaru sprawiedliwości a procedura powoływania (i odwoływania) sędziów na urząd – przez organy wykonawcze znosiła tę niezależność. Tamże, s. 297.

partie⁵³⁵. Trzeba zwrócić uwagę, że etap ten był naznaczony wybuchem wspomnianej już wojny domowej w Tadżykistanie.

Za początek kolejnego etapu można przyjąć datę 6 listopada 1994 r. kiedy to odbyło się referendum konstytucyjne⁵³⁶ zakończone przyjęciem pierwszej konstytucji niepodległego Tadżykistanu⁵³⁷ i wybory prezydenckie, które wygrał Emomali Rachmonow⁵³⁸. Jak słusznie zauważa Andrzej Wierzbicki, przyjęcie nowej konstytucji było pierwszym krokiem na drodze do koncentracji władzy przez prezydenta Rachmonowa i jego otoczenie. Drugim stało się podporządkowanie parlamentu⁵³⁹. Etap ten charakteryzuje się również tworzeniem kolejnych partii politycznych⁵⁴⁰. Należy wskazać, że w trakcie tego etapu udało się zakończyć wojnę domową – poprzez podpisanie 27 czerwca 1997 r. w Moskwie przez Emomali Rachmonowa i Saida Abdułło Nuriego *Generalnego Porozumienie o Ustanowieniu Pokoju i Pojednania Narodowego w Tadżykistanie*⁵⁴¹. Natomiast za koniec etapu można przyjąć reformę konstytucyjną⁵⁴², która zakładała m.in. wydłużenie kadencji prezydenta z 5 do 7 lat bez możliwości ubiegania się o drugą kadencję, wprowadzenie dwuizbowego parlamentu

⁵³⁵ M.in. Partia Politycznej i Gospodarczej Odnowy Tadżykistanu, Partia Jedności Narodowej Tadżykistanu, Partia Obywatelsko-Patriotyczna „Unia”. Zob. И. Р. Абдуллоев, *Из истории реформирования...*, dz. cyt.

⁵³⁶ Na temat instytucji referendum w Tadżykistanie zob. J. Szukalski, *Instytucja referendum ogólnokrajowego w Tadżykistanie: regulacje normatywne i praktyka*, w: J. Marszałek-Kawa, A. Stańco-Wawrzyńska (red.), *Pogranicze cywilizacji Współczesne wyzwania Azji Centralnej i Kaukazu*, Toruń 2017.

⁵³⁷ Rafał Czachor przytacza opinię tadżyckich prawników, którzy wskazują, że konstytucja została przyjęta w szczególnych okolicznościach politycznych, zaś jej treść *nie jest zgodna z kulturowo-historycznymi tradycjami państwa*, jednakże miała ona wymuszać kierunek modernizacji stosunków społecznych i politycznych. Zob. R. Czachor, *Reformy konstytucyjne w państwach Azji Środkowej. Analiza porównawcza*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Jana Wyżykowskiego. Studia z Nauk Społecznych” 2019, nr 12, s. 35-50. Wskazuje się również, że konstytucja rodziła kontrowersje, a nawet wątpliwości dotyczące jej prawomocności. Ustawa zasadnicza była dokumentem kompromisu rządzącej koalicji, który rzutował na jej treść. Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej...*, dz. cyt. s. 298.

⁵³⁸ W wyborach o urząd prezydenta ubiegało się dwóch kandydatów: E. Rachmonow i A. Abdułładzanow.

⁵³⁹ W tym celu Emomali Rachmonow utworzył Ludowo-Demokratyczną Partię Tadżykistanu, której podstawą był jego klan. W wyborach w 1995 r. jego partia uzyskała zaledwie 5,5% głosów, ale w kolejnych w 2000 r. - 57%. Zob. A. Wierzbicki, P. Załęski, *Trybalizm a władza w Azji Centralnej*. Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieyszтора, Pułtusk, 2008, s. 314-318.

⁵⁴⁰ M.in. Socjalistyczna Partia Tadżykistanu, „Адолатхо” (Sprawiedliwość”). Zob. И. Р. Абдуллоев, *Из истории реформирования...*, dz. cyt.

⁵⁴¹ Zob. *General Agreement on the Establishment of Peace and National Accord in Tajikistan, Moscow, 27 June 1997*,

https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/TJ_970627_GeneralAgreementontheEstablishmentPeaceNationalAccordinTajikistan.pdf (15.12.2020). Janusz Wawrzyniak podkreśla kluczową rolę ONZ i innych organizacji międzynarodowych w zakończeniu wojny domowej i implementacji porozumień pokojowych w tym OBWE, która udzieliła znaczącego wsparcia procesowi demokratyzacji życia politycznego w Tadżykistanie. Zob. J. Wawrzyniak, *Rola ONZ w procesie pojednania narodowego*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan. Historia...*, dz. cyt.

⁵⁴² Aby móc wdrożyć rozwiązania zapisane w porozumieniach pokojowych konieczne było dokonanie zmian w konstytucji.

w miejsce jednoizbowego, do którego izby wyższej 8 kandydatów miał nominować prezydent, a także legalizację partii politycznych o charakterze religijnym⁵⁴³.

Czwarty etap to lata 1999-2003, za początek, którego można przyjąć referendum konstytucyjne z 26 września 1999 r., w którym wyrażono zgodę na zaproponowane zmiany. Warto odnotować, że w tym czasie przyjęto także ustawę *O wyborach prezydenta Republiki Tadżykistan*. Wybory, które odbyły się 6 listopada ponownie wygrał Emomali Rachmonow na którego zagłosowało 96,9 %⁵⁴⁴. W kontekście instytucji prezydenta w systemie politycznym Rafał Czachor wskazuje, że po zwycięskich wyborach prezydenckich Emomali Rachmonow nie krył się już ze swoimi zapędami autorytarnymi, wykorzystując pozycję jako dawał mu pełniony przez niego urząd⁵⁴⁵. Natomiast dopiero co kształtujący się system partyjny⁵⁴⁶, już po wyborach parlamentarnych w 2000 r. został zdominowany przez Ludowo-Demokratyczną Partię Tadżykistanu stanowiącą zaplecze polityczne dla Emomali Rachmonowa. Kolejnym, kluczowym z punktu widzenia rozwoju instytucji prezydenta wydarzeniem w tym okresie była druga reforma konstytucyjna. Zakładała m.in. wprowadzenie normy pozwalającej pełnić urząd prezydenta przez dwie kadencje z rządu, zniesienie górnej granicy wieku 65 lat pełnienia urzędu prezydenta⁵⁴⁷. Należy nadmienić, że w czwartym etapie również przyjęto szereg ustaw w tym konstytucyjnych m.in. *O Madżlisi Oli Republiki Tadżykistan*, *O statusie sędziów w Republice Tadżykistan*. Ponadto, parlament kontynuował również prace ukierunkowane na dostosowanie obowiązującego ustawodawstwa do zreformowanej konstytucji. Jak podkreślają Tadeusz Bodio i Tadeusz Mołdawa reforma ta zdecydowanie umocniła pozycję prezydenta i organów władzy

⁵⁴³ Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej...*, dz. cyt. s. 302.

⁵⁴⁴ Wybory wzbudziły duże kontrowersje wśród opozycji, która odmówiła w nich udziału. Związane było to odmową przez Centralną Komisję Wyborczą zarejestrowania trzech opozycyjnych kandydatów, którzy w wyznaczonym czasie nie przedstawili list poparcia dla swoich kandydatur. Ostatecznie władze na karcie do głosowania obok Emomali Rachmonowa umieściła Dawlata Usmonowa, który w czasie kampanii zrezygnował z ubiegania się o urząd prezydenta.

⁵⁴⁵ Ich pokłosiem były prześladowania oponentów, w tych duchownych i działaczy religijnych, którzy najczęściej byli aresztowani i sądzeni pod zarzutami *próby obalenia porządku konstytucyjnego państwa*. Zob. J. Szukalski, *Ewolucja pozycji ustrojowej...*, s. 245

⁵⁴⁶ Wojciech Jakubowski i Sukhrob Szaripow zwracają uwagę na klanowość jako podstawowy czynnik mającym wpływ na kształt tadżyckiej sceny politycznej. Zob. W. Jakubowski, S. Szaripow, *Partie polityczne i ruchy społeczne*, s. 258 w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan, Historia...* dz. cyt. Warszawa 2002, s. 258. Na temat partii politycznych w Tadżykistanie zob. także P. Ю. Хадыров, *Политический рельеф Таджикистана: спектр и актуальные соотношения основных политических сил республики*, Теории и проблемы политических исследований. 2017. Том 6. № 1А.

⁵⁴⁷ Ponadto, reforma zakładała doprecyzowanie statusu partii politycznych, uszczegółowienie części przepisów regulujących prawa i wolności człowieka, wydłużenie kadencji sędziów z 5 do 10 lat oraz zniesienie górnej granicy wieku dla kandydata na urząd Prezydenta Tadżykistanu, wynoszącej 65 lat. Sama zaś reforma została zainicjowana przez grupę deputowanych z obozu prezydenckiego. Zob. J. Szukalski, *Ewolucja pozycji ustrojowej...* s. 244.

wykonawczej tworząc warunki do budowy autorytarnego porządku ustrojowego w Tadżykistanie⁵⁴⁸.

Piąty etap przypada na lata 2003-2016. Za jego początek można przyjąć referendum konstytucyjne z 22 czerwca 2003 r., w którym według oficjalnych danych 93,13% głosujących opowiedziało się za przyjęciem zmian. Kolejne lata to umacnianie pozycji Emomali Rachmona, która została potwierdzona w wygranych przez niego zarówno wyborach prezydenckich w 2006 r.⁵⁴⁹ i w 2013 r.⁵⁵⁰, jak i Ludowo-Demokratycznej Partii Tadżykistanu wyborów parlamentarnych w 2005 r., 2010 i 2015 r.⁵⁵¹ Etap ten kończy się wraz z kolejną nowelizacją konstytucji. Zmiany jakie zostały zaproponowane obejmowały m.in. zmianę zasad tworzenia partii politycznych oraz obniżenie cenzusu wieku, dotyczącego biernego prawa wyborczego do *Madżlisi Milli* z 35 na 30 lat, zaś w przypadku *Madżlisi Namajandagon* podniesienie biernego prawa wyborczego z 25 na 30 lat. Z punktu widzenia instytucji prezydenta kluczowa była poprawka obniżająca wiek kandydatów na urząd prezydenta z 35 na 30 lat⁵⁵², a także uzupełnienie art. 65 określającego maksymalną liczbę dwóch kadencji wskazujące, że nie dotyczy ona Twórcy Pokoju i Jedności Narodowej – Lidera Narodu, którego status prawny reguluje ustawa konstytucyjna z 25 grudnia 2015 r. Określa ona, że Twórcą Pokoju i Jedności Narodowej – Liderem Narodu jest Emomali Rachmon⁵⁵³.

⁵⁴⁸ Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej...*, dz. cyt. s. 305.

⁵⁴⁹ W wyborach z 2006 r. Emomali Rachmonow otrzymał 79,3 % głosów. Zob. *История президентских выборов за годы независимости Таджикистана*, <http://avesta.tj/2020/10/11/istoriya-prezidentskih-vyborov-za-gody-nezavisimosti-tadzhikistana/> (15.12.2020).

⁵⁵⁰ W wyborach z 2006 r. Emomali Rachmonow otrzymał 83,6 % głosów. Zob. A. Саркорова, *Выборы в Таджикистане: без альтернативы и интриги*, https://www.bbc.com/russian/international/2013/11/131107_tajikistan_elections_final (15.12.2020).

⁵⁵¹ Wybory parlamentarne w 2005 r., 2010 r., 2015 r. stanowiły potwierdzenie dominującej roli Ludowo-Demokratycznej Partii Tadżykistanu w systemie partyjnym w Tadżykistanie, która zdobyła większość miejsc w parlamencie.

⁵⁵² Takie rozwiązanie dawało możliwość kandydowaniu synowi prezydenta, Rustama Emomali, który w zeszłym roku skończył 33 lata.

⁵⁵³ Zob. R. Standish, *How Tajikistan's President Extended his Term - for Life*, <https://foreignpolicy.com/2016/05/25/how-tajikistans-president-extended-his-term-for-life-rahmon-isis-migrant-imf/> (15.12.2020). Według R. Czachora normatywne potwierdzenie szczególnej roli i pozycji ustrojowej prezydenta Rachmona dokonało się dopiero 25 grudnia 2015 r., gdy przyjęta została ustawa „Liderze Narodu”. Ustawa uzasadnia nadanie tytułu Rachmonowi jako *wybitnej postaci w historii narodu, która wniosła istotny wkład w rozwój systemu państwowego suwerennego Tadżykistanu, ustanowiła ustrój konstytucyjny, osiągnęła pokój i jedność narodową*. Zob. R. Czachor, *Instytucja „lidera narodu” w republikach Azji Środkowej. Analiza porównawcza*. Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze 10, 2019.

Obecny etap w rozwoju instytucji prezydenta rozpoczął się 22 maja 2016 r. kiedy to zaproponowane zmiany do konstytucji zostały zatwierdzone w referendum⁵⁵⁴. Według oficjalnych danych za przeprowadzeniem zmian opowiedziało się 94,5 % głosujących⁵⁵⁵.

Uwzględniając zmiany jakie zaszły na przestrzeni lat w rozwoju instytucji prezydenta dla dopełnienia analizy warto przedstawić kompetencje prezydenta. Zgodnie z przepisami Konstytucji jest on wybierany w wyborach powszechnych i bezpośrednich, co formalnie daje mu silny mandat społeczny. Pełniąc rolę głowy państwa i władzy wykonawczej (rząd) prezydent z mocy Konstytucji ma bardzo szerokie kompetencje, które znacznie wykraczają poza typowy system prezydencki. W zakresie spraw międzynarodowych i bezpieczeństwa m.in. określa główne kierunki polityki zagranicznej i nią kieruje; reprezentuje Tadżykistan w stosunkach międzynarodowych, podpisuje umowy międzynarodowe; jest Zwierzchnikiem Sił Zbrojnych Tadżykistanu, mianuje i dymisjonuje dowódców Sił Zbrojnych Tadżykistanu; w przypadku realnego zagrożenia bezpieczeństwa państwa ogłasza stan wojenny (co wymaga zatwierdzenia przez *Madżlisi Oli*); podejmuje decyzję o użyciu Sił Zbrojnych Republiki Tadżykistanu poza granicami kraju (co wymaga zatwierdzenia przez *Madżlisi Oli*). W przypadku spraw wewnętrznych Prezydent m.in. określa podstawowe kierunki polityki wewnętrznej; ogłasza stan wyjątkowy na całym terytorium Tadżykistanu lub na jego części (co wymaga zatwierdzenia przez *Madżlisi Oli*). Prezydent Tadżykistanu posiada także szerokie uprawnienia odnoszące się do kreowania organów państwowych, mianowania i odwoływania ich zwierzchników: tworzy i likwiduje ministerstwa, tworzy Radę Bezpieczeństwa i kieruje jej pracami; powołuje i dymisjonuje Premiera i innych członków Rządu, przewodniczących Górskobadachszańskiego Wilajetu Autonomicznego, wilajetów, miasta Duszanbe oraz miast i rejonów, Przewodniczącego Banku Narodowego i jego zastępców. Ponadto prezydent ma duży wpływ na kształt wymiaru sprawiedliwości, m.in. tworzy Radę Sądownictwa, przedstawia *Madżlisi Milli* kandydatury przewodniczącego, zastępców i sędziów Sądu Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego i Najwyższego Sądu Gospodarczego. Konstytucja daje prezydentowi uprawnienia w dziedzinie prawodawczej, może zmieniać i anulować akty urzędowe organów

⁵⁵⁴ W tym kontekście warto przytoczyć opinię Kseni Kakareko, która uważa, że specyfika systemu politycznego Tadżykistanu sprawia, że przeprowadzane referenda, które zastępują w gruncie rzeczy jakąkolwiek dyskusję umacniają pozycję E. Rachmona na scenie politycznej. Zob. K. Kakareko, *Pozycja prezydenta w systemie konstytucyjnym Tadżykistanu*, w: J. Marszałek-Kawa, Patryk Wawrzyński (red.), *Prawo i polityka na wschód od Europy*, Toruń 2014, s. 463.

⁵⁵⁵ Zob. ЦИК Таджикистана заявил о принятии поправок в Конституцию страны, <https://ria.ru/20160601/1441618848.html> (15.12.2020).

władzy wykonawczej w przypadku ich niezgodności z Konstytucją lub ustawami⁵⁵⁶. W zakresie kompetencji prezydenta jest także określenie systemu pieniężnego państwa i rozporządzanie funduszem rezerw państwowych. Istotnym uprawnieniem prezydenta jest zarządzanie referendum oraz wyborów do *Madzlisi Milli*, *Madzlisi Namojandagon* oraz terenowych organów przedstawicielskich⁵⁵⁷. Biorąc powyższe pod uwagę można skonstatować, że formalnie prezydent Tadżykistanu posiada silną pozycję ustrojową.

Podobnie, jak ma to miejsce w przypadku innych państw, w niepodległym Tadżykistanie podstawę funkcjonowania, jak i wpływ na kształt systemu politycznego, w tym organów władzy, stanowią normy instytucjonalno-prawne. Elementem, który natomiast odróżnia republiki środkowoazjatyckie od np. państw Europy w zakresie funkcjonowania systemów politycznych są m.in. układy klanowo-terytorialne i nieformalne sieci powiązań pomiędzy nimi. Warunkowały one na przestrzeni ostatnich 30 lat w Tadżykistanie i co należy podkreślić nadal wpływają na kształt systemu politycznego z kluczową w nim rolą instytucji prezydenta⁵⁵⁸. W przypadku Tadżykistanu możemy mówić o systemie autorytarnym z dominującą rolą Emomali Rachmona, który na obecnym etapie swojego rozwoju nabiera cech kultu jednostki⁵⁵⁹. Niewątpliwie, budowę i utrzymanie systemu autorytarnego w Tadżykistanie,

⁵⁵⁶ T. Bodio i T. Mołdawa odnotowują, że wobec aktów wydawanych przez organy władzy wykonawczej Prezydent pełni rolę organu kontrolującego ich konstytucyjność i legalność. Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej...*, dz. cyt.

⁵⁵⁷ *Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года*, <https://mfa.tj/ru/main/tadzhikistan/konstitutsiya> (18.12.2020). Na temat systemu organów władzy państwowej w pierwszym dziesięcioleciu po uzyskaniu niepodległości przez Tadżykistan pisali Piotr Załęski i Szawkat Ismailow. Zob. P. Załęski, Sz. Ismailow, *System organów władzy państwowej*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan, Historia...* dz. cyt. Zob. także Б. Х. Раззоков, *Некоторые тенденции развития института исполнительной власти в Таджикистане*, Вестник Томского государственного университета, 2012, № 354.

⁵⁵⁸ W kontekście rozwoju systemu politycznego Tadżykistanu w pierwszych latach po uzyskaniu niepodległości interesującej analizy dokonał Szawkat Ismailow minister sprawiedliwości Tadżykistanu w latach 1993-2001. Zwrócił on uwagę na organizacje przestępcze o charakterze kryminalnym i politycznym, które były nieformalnym komponentem systemu politycznego Tadżykistanu. W jego opinii bezpośrednie oddziaływanie organizacji przestępczych na życie polityczne społeczeństwa wskazywało na ich znaczącą rolę jako wręcz samodzielnego komponentu systemu politycznego Tadżykistanu. Zob. S. Ismailow, *System polityczny i uwarunkowania jego rozwoju*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan, Historia...* dz. cyt. s. 238-239.

⁵⁵⁹ Emomali Rachmon po dojściu do władzy swoją pozycję stopniowo wzmacniał, w umiejętny sposób wykorzystując układy regionalno-klanowe i związane z nimi takie zjawiska jak klientelizm czy korupcja, a także podziały etniczno-narodowe. Doprowadził do sytuacji w której obecnie nie ma on realnej konkurencji politycznej. Należy odnotować, że zaplecze prezydenta Emomali Rachmona stanowi przede wszystkim klan kulabski, z którego sam się wywodzi. Andrzej Wierzbicki w jednej ze swoich prac używa sformułowania kulabizacja i dangaryzacja władzy, co jak najbardziej trafnie oddaje skalę dominacji Rachmona i jego otoczenia w Tadżykistanie. Zob. A. Wierzbicki, P. Załęski, *Trybalizm a władza w Azji Centralnej*. Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, Pułtusk, 2008, s. 312. Warto w tym miejscu dodać, że w mediach już kilka lat temu pojawiały się takie określenia jak np. dynastia Rachmonidów, co wbrew pozorom może nie okazać się tylko zgrabnym publicystyczno-medialnym określeniem nawiązującym do dynastii Samanidów. Zob. *Политологи:*

ułatwia trybalizm i podziały etno-regionalne kraju, które uwydatniły się w warunkach niepodległego już państwa⁵⁶⁰. Natomiast zjawiskami, które są silnie związane z trybalizmem, są klientelizm, korupcja, nepotyzm i kult wodza. Są one zresztą bardzo charakterystyczne dla całego regionu Azji Centralnej. I jak wskazuje Tadeusz Bodio, nie można mówić o kanonach polityki uprawianej w państwach tegoż regionu ani o zachodzących tam wydarzeniach z pominięciem podziałów społecznych, w których najważniejszą rolę odgrywają nie klasy czy warstwy w rozumieniu europejskim, lecz wspólnoty rodowo-plemienne i klanowo-terytorialne⁵⁶¹. Dlatego też dla pełnego zrozumienia procesów politycznych, społecznych czy gospodarczych zachodzących we współczesnym Tadżykistanie konieczna jest znajomość układów regionalno-klanowych.

Kandydaci w wyborach i ich postulaty programowe

Aby móc wystartować w wyborach prezydenckich w Tadżykistanie, trzeba spełnić kilka warunków. Zgodnie z art. 65 Konstytucji należy mieć ukończone 30 lat, posiadać wyłącznie obywatelstwo Republiki Tadżykistanu, wykształcenie wyższe, posługiwać się językiem państwowym oraz mieszkać na terytorium republiki co najmniej od 10 lat⁵⁶². Kandydaci mogą być przy tym zgłaszani jedynie przez podmioty wprost wskazane w przepisach prawa. I tak, zgodnie z art. 24 ustawy konstytucyjnej *O wyborach Prezydenta Republiki Tadżykistanu* kandydatów na prezydenta mogą zgłaszać partie polityczne, związki zawodowe, Związek Młodzieży, madżlisi wilajetów: Sogdyjskiego, Chatłońskiego, Górskobadachszański Wilajetu

референдум в Таджикистане закрепит династическое правление, <https://ria.ru/20160523/1438369061.html> (18.12.2020). Zob. także В. Хлюпин, *Династия Рахмонидов. Таджикский орган/орган авторитаризма. Ч. I*, <https://centrasia.org/newsA.php?st=1555276740> (18.12.2020). Wydaje się, że jest jeszcze za wcześnie aby w kontekście zajmowania kluczowych stanowisk w państwie przez rodzinę Rachmonów mówić o „rachmonizacji władzy” zawężając „krąg” tylko do Rachmonów i nawiązując w ten sposób do ww. sformułowania Andrzeja Wierzbickiego. Niemniej warto zastanowić się czy sposób zdobywania, powiększania, utrzymywania i sprawowania władzy przez Emomali Rachmona nie jest na tyle charakterystyczny, że „nie zasługuje” na miano „rachmonizacji władzy”.

⁵⁶⁰ Warto przytoczyć w tym miejscu opinię T. Bodio na temat trybalizmu i wojny domowej w Tadżykistanie, który uważa, że w wojnie tadżyckiej w szczególności sposób ujawnił się charakterystyczny dla trybalizmu syndrom bezwzględnej posłuszeństwa i lojalności wobec klanu i jego przywódcy. Ta norma zwyczajowa przejawiała się często w bezmyślnej dyspozycyjności na apele i polecenia liderów politycznych. Powodowała ona, że na bratobójczą wojnę szły i ginęły nawet osoby niepełnoletnie, choć poza nakazem tradycji nie rozumiały, dlaczego jest prowadzona. Zob. T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy w Azji Centralnej*, Warszawa 2008, s. 241.

⁵⁶¹ T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy w Azji Centralnej*, Warszawa 2008, s. 217.

⁵⁶² Należy zaznaczyć, że w tym artykule również jest powiedziane, że: *jedna i ta sama osoba nie może być Prezydentem dłużej niż przez dwie kolejne kadencje. Ograniczenie zawarte w czwartej części tego artykułu nie dotyczy Założyciela Pokoju i Jedności Narodowej - Przywódcy Narodu. Status prawny i uprawnienia Założyciela Pokoju i Jedności Narodowej - Lidera Narodu określa prawo konstytucyjne*. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года, <https://mfa.tj/ru/main/tadzhikistan/konstitutsiya> (20.12.2020).

Autonomicznego i miasta Duszanbe. Innym ograniczeniem, na który warto zwrócić uwagę jest konieczność zebrania podpisów pod zgłoszeniem od minimum 5% obywateli Tadżykistanu, którzy są uprawnieni do głosowania⁵⁶³. Mając na uwadze takie kwestie jak: z jednej strony istniejący system partyjny w Tadżykistanie z dominującą rolą Ludowo-Demokratycznej Partii Tadżykistanu⁵⁶⁴, który *de facto* jest podporządkowany prezydentowi Emomali Rachmonowi, oraz brak realnej politycznej konkurencji, z drugiej zaś bardzo ważny czynnik związany z układami regionalno-klanowymi, i nakładając na to stosunkowo niewielkie zainteresowanie aktywnością polityczną obywateli Tadżykistanu, dla których istotniejsze są kwestie bytowe, wydaje się niemożliwością, aby pozostałe partie były w stanie same zebrać wymagane 5% poparcia dla swoich kandydatów⁵⁶⁵.

W ubiegłorocznych wyborach na prezydenta zostało zgłoszonych 6 kandydatów: Rustam Latifzoda – przewodniczący Partii Agrarnej Tadżykistanu⁵⁶⁶, Abduchalim Gafforzoda – przewodniczący Socjalistycznej Partii Tadżykistanu⁵⁶⁷, Saiddżafar Usmonzoda – przewodniczący Demokratycznej Partii Tadżykistanu⁵⁶⁸, Rustam Rachmatzoda – przewodniczący Partii Reform Ekonomicznych⁵⁶⁹, Mirodż Abdulłojew – przewodniczący

⁵⁶³ Zob. Конституционный Закон Республики Таджикистан от 21 июля 1994 года О выборах Президента Республики Таджикистан, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30586353#pos=0;0 (20.12.2020).

⁵⁶⁴ Ludowo-Demokratyczna Partia Tadżykistanu reprezentuje interesy klanu kulabskiego. Zob. P. Ю. Хадыров, *Особенности политической системы Таджикистана*, Проблемы постсоветского пространства. 2016; (2), s. 109.

⁵⁶⁵ Warto nadmienić, że w mediach również pojawiały się np. informacje, że wykładowcy na uczelniach wyższych w Tadżykistanie dawali studentom do podpisu listy poparcia kandydatów. Zob. М. Юсуфзода, *Кто остается в гонке? Кандидаты в президенты завершили сбор подписей*, <https://rus.ozodi.org/a/30834700.html> (20.12.2020). Z kolei tadżycki politolog Szokidżon Chakimow wprost wskazuje, że to władze lokalne zbierają podpisy dla konkurentów Emomali Rachmona. Zob. М. Ахмади, *Соперники президента или управляемые кандидаты?* <https://rus.ozodi.org/a/30844103.html> (20.12.2020).

⁵⁶⁶ Zob. Кандидат в президенты Рустам Латифзода - биография и предвыборные обещания, <https://tj.sputniknews.ru/elections/20200829/1031810066/rustam-latifzoda-vybory-tajikistan-2020.html> (20.12.2020).

⁵⁶⁷ Zob. А. Зарифи, А. Ақобиршоева, *Лидер Социалистической партии выдвинут кандидатом в президенты Таджикистана*, <https://rus.ozodi.org/a/30797013.html> (20.12.2020).

⁵⁶⁸ Zob. М. Юсуфзода, *Демпартия Таджикистана выдвинула своего кандидата в президенты. Повторяется сценарий 2013-го?*, <https://rus.ozodi.org/a/30798031.html> (20.12.2020). Zob. *Экономист, бизнесмен и политик: кто следующий кандидат в президенты Таджикистана*, <https://tj.sputniknews.ru/elections/20200823/1031777819/Ekonomist-biznesmen-politik-kto-sleduyuschiy-kandidat-prezident-Tajikistan.html> (20.12.2020).

⁵⁶⁹ *Партия экономических реформ Таджикистана выдвинула кандидата в Президенты*, <https://vecherka.tj/archives/46395> (20.12.2020).

Komunistycznej Partii Tadżykistanu⁵⁷⁰, obecny prezydent Tadżykistanu Emomali Rachmon⁵⁷¹. Siódmym kandydatem, który zgłosił się jako kandydat samodzielnie (co było niezgodne z ww. przepisami wskazującymi krąg podmiotów uprawnionych do zgłaszania kandydatów), był prawnik Faromuz Irgaszew⁵⁷². Warto również odnotować, że powszechnie uznawana za jedyną realnie opozycyjną siłę w Tadżykistanie, nie licząc zdelegalizowanej Islamskiej Partii Odrodzenia Tadżykistanu⁵⁷³, jest Socjaldemokratyczna Partia Tadżykistanu, której lider Rachmatillo Zojrow oznajmił, że partia bojkotuje wybory⁵⁷⁴.

⁵⁷⁰ А. Зарифи, *Таджикские коммунисты выдвинули кандидатуру своего 72-летнего лидера в президенты*, <https://rus.ozodi.org/a/30822304.html> (20.12.2020).

⁵⁷¹ Kandydatura Emomali Rachmona została zgłoszona przez Federację Niezależnych Związków Zawodowych, Zob. *Профсоюзы Таджикистана выдвинули Эмомали Рахмона кандидатом в президенты* <https://rus.ozodi.org/a/30803962.html> (20.12.2020) i Związek Młodzieży Tadżykistanu, Zob. А. Юлдашев, *Союз молодежи Таджикистана выдвинул Эмомали Рахмона в президенты*, <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20200831/soyuz-molodezhi-tadzhikistana-vidvinul-emomali-rahmona-v-prezidenti> (20.12.2020) a także obecną rządzącą partię w Tadżykistanie tj. Ludowo-Demokratycznej Partii Tadżykistanu, Zob. *НДПТ выдвинула кандидатуру Эмомали Рахмона на пост президента*, <https://rus.ozodi.org/a/30818297.html> (20.12.2020).

⁵⁷² Zdaniem Faromuza Irgaszewa w Konstytucji Tadżykistanu nie ma takiego ograniczenia. *Ustawa Zasadnicza nie mówi, że obywatel Tadżykistanu nie ma prawa kandydować na prezydenta. Konstytucja ma szczególną moc prawną, stoi ponad wszelkimi zwykłymi ustawami państwowymi, a także nad wszystkimi aktami normatywnymi niższego rzędu*. Wywiad Faromuza Irgaszewa z korespondentem Radia Ozodi. Zob. *Фаромуз Иргашев: Если меня не зарегистрируют, то я обращусь в ООН*, <https://rus.ozodi.org/a/30820192.html> (20.12.2020).

⁵⁷³ Od 29 września 2015 r. partia została uznana przez Sąd Najwyższy Republiki Tadżykistanu za organizację terrorystyczną i zdelegalizowana. Interesującego wywiadu w tej sprawie udzielił Zizow Szams Odinajewicz, sędzia Sądu Najwyższego, który podjął decyzję o uznaniu partii za organizację terrorystyczno-ekstremistyczną. Zob. *Интервью судьи Верховного суда Азизова Шамса Одинаевича относительно запрета деятельности ПИВТ*,

<http://tajemb.kiev.ua/tajikistannews/intervyu-sudi-verhovnogo-suda-azizova-shamsa-odinaevicha-otnositelno-zapreta-deyatelnosti-pivt/> (20.12.2020). Na temat działalności Partii Islamskiego Odrodzenia Tadżykistanu od czasów sowieckich do 2015 roku. Zob. А. Андреев, *Взлет и падение Партии Исламского Возрождения в Таджикистане*, Вестник Санкт-Петербургского Университета, Политология. Международные Отношения, Т. 10. Вып. 2. 2017.

⁵⁷⁴ Rachmatillo Zojrow wymienia cztery główne przyczyny bojkotu przez Socjaldemokratyczną Partię Tadżykistanu wyborów prezydenckich: 1. ustalenie daty wyborów na 11 października zamiast 6 listopada jest sprzeczne z Konstytucją. W konsekwencji wybory są nielegalne, niekonstytucyjne i przeciwko narodowi; 2. Prezydent Emomali Rachmon nie ma prawa przewodzić partii. Jeżeli kandydat był członkiem partii, a następnie został wybrany na prezydenta, to musi zawiesić członkostwo w partii politycznej; 3. Prawo Tadżykistanu stanowi, że członkowie partii nie mogą być przedstawicielami wymiaru sprawiedliwości, organów spraw wewnętrznych, organów bezpieczeństwa ani Rady Sprawiedliwości. Obecnie obecna głowa państwa jest głównodowodzącym sił zbrojnych tego kraju, co jest sprzeczne z rozdziałem 17 Konstytucji dotyczącym równości wszystkich obywateli; 4 zgodnie z ustawą przedstawiciele partii politycznych nie mogą wchodzić w skład centralnych i lokalnych komisji wyborczych, niemniej jednak ich skład kształtuje się kosztem przedstawicieli władzy wykonawczej i rządzącej Partii Ludowo-Demokratycznej. Rachmatillo Zojrow zauważa, że ponad 25 tys. z 31 tys. członków centralnych i lokalnych komisji wyborczych to członkowie Ludowo-Demokratycznej Partii Tadżykistanu. Ponadto twierdził, że nie jest możliwe zebranie 250 000 podpisów w terminie określonym przez Centralną Komisję ds. Wyborów i Referendów, Zob. С. Рухулло, А. Олим, *Рахматилло Зойиров: я бойкотирую выборы не для того, чтобы*

Lider Partii Agrarnej Rustam Latifzoda był pierwszym kandydatem, który publicznie ogłosił chęć startu wyborach na prezydenta. Kandydatura ta 15 sierpnia 2020 r. została oficjalnie zgłoszona i zaakceptowana podczas posiedzenia partii. Rustam Latifzoda urodził się w 1960 r. w rejonie Wosinskim w Wilajecie Chatłońskim. Ukończył Uniwersytet Rolniczy Tadżykistanu i Uniwersytet Górniczy w Sankt Petersburgu. Już trzecią kadencję jest członkiem izby niższej parlamentu. Wcześniej był naczelnikiem Wydziału w Komitecie Ochrony Przyrody, głównym specjalistą w Wydziale Melioracji przy Administracji Prezydenta. Pełnił także funkcję zastępcy szefa Komitetu Ochrony Przyrody i Leśnictwa. W 2005 r. został wiceprzewodniczącym Partii Agrarnej Tadżykistanu, a od 2014 r., po śmierci szefa partii, Amira Karakułowa, stanął na czele ugrupowania⁵⁷⁵.

W wyborach startował pod hasłem „*Godne życie dla każdego obywatela Tadżykistanu!*”. Rustam Latifzoda za jedno z podstawowych zadań uważa osiągnięcie pokoju i dobrosąsiedzkich stosunków z sąsiednimi republikami Tadżykistanu. Aby je zrealizować, konieczne jest rozwiązanie spornych kwestii terytoriów przygranicznych. W jego opinii do rozstrzygnięcia tego problemu niezbędne jest wyrażenie zgody na przesiedlenie etnicznych Tadżyków, jednocześnie zapewniając innym grupom etnicznym gwarantowane terytoria do zamieszkania. W toku kampanii zwracał on również uwagę na kwestie edukacji, wskazując, że w celu jej pomyślnego rozwoju trzeba podwoić pensje nauczycieli. Ponadto proponuje, aby Tadżykistan, przy uwzględnieniu swoich narodowych interesów został członkiem Unii Celnej, a także aby przemysł rolno-spożywczy został zwolniony z płacenia podatków. Wśród innych jego propozycji było ustanowienie jednolitych standardów dla wszystkich przedsiębiorstw przemysłowych i produkcyjnych (środowiskowych, weterynaryjnych, sanitarnych, przeciwpożarowych i innych) oraz stworzenie Funduszu lub Banku Wspierania Rolnictwa przy wsparciu partnerów rozwojowych i innych źródeł⁵⁷⁶. Jednak, jak wskazuje portal internetowy Radia Ozodi, największym echem odbiła się obietnica Rustama Latifzody, że w przypadku zostania prezydentem Tadżykistanu, zaproponuje, aby prawnie dopuścić włożenie⁵⁷⁷.

мне предложили какой-то пост, <https://rus.ozodi.org/a/30818391.html> (27.12.2020). Zob. *СДПТ бойкотировала президентские выборы-2020*, <https://rus.ozodi.org/a/30813045.html> (27.12.2020).

⁵⁷⁵ Zob. *Кандидат в президенты Рустам...* Zob. Strona Parlamentu Tadżykistanu, <https://parlament.tj/ru/deputats/22> (28.12.2020).

⁵⁷⁶ Zob. *Предвыборные программы кандидатов в президенты Таджикистана*, <http://avesta.tj/2020/09/30/predvybornye-programmy-kandidatov-v-prezidenty-tadzhikistana/> (28.12.2020). Zob. *Кандидат в президенты Рустам...*

⁵⁷⁷ Zob. X. Хуррамов, *Претенденты на власть: кто с чем выходит на борьбу за кресло президента Таджикистана*, <https://rus.ozodi.org/a/30835228.html> (28.12.2020).

Drugim kandydatem w wyborach był pochodzący z rejonu Farchorskiego w Wilajecie Chatłońskim Saiddżafar Usmonzoda. Ukończył Tadzżycki Państwowy Uniwersytet, uzyskując dyplom z ekonomii. Posiada tytuł doktora nauk ekonomicznych. W latach 80 tych XX w. pracował jako ekonomista w banku budowlanym w Kurganoteppie⁵⁷⁸. Pracował także w Komitecie Celnym przy rządzie Tadżykistanu, a w 1997 r. stanął na czele Związku Młodzieży w Duszanbe. Doświadczenie zawodowe zdobywał, pracując również w Komitecie Radiofonii i Telewizji, Ministerstwie Obrony i Policji Podatkowej. W 2003 r. został prorektorem Tadzżyckiego Uniwersytetu Rolniczego. W latach 2006-2012 pracował w biznesie. W 2012 r. stanął na czele Demokratycznej Partii Tadżykistanu. W 2013 r. bez powodzenia startował w wyborach prezydenckich, a dwa lata później zdobył mandat deputowanego Izby Niższej Parlamentu, który ponownie uzyskał w ubiegłorocznych wyborach parlamentarnych⁵⁷⁹.

W programie kandydata Partii Demokratycznej Saiddżafara Usmonzody podkreślano się, że jego partia nie akceptuje radykalnych zmian o charakterze rewolucyjnym i opowiada się za ewolucyjną ścieżką rozwoju. Jednocześnie Usmonzoda zapowiadał promowanie praw i wolności człowieka oraz ochronę przed despotyzmem, liberalizację systemu politycznego, przeprowadzenie uczciwych i przejrzystych wyborów, wzmocnienie roli parlamentu i rozszerzenie uprawnień władz lokalnych. Jego program wskazywał również na potrzebę istnienia opozycji i wolnych mediów, a także odrzucenie monopolu w sferze informacyjno-komunikacyjnej. Wśród ekonomicznych obietnic Usmonzody można wyróżnić propozycję stworzenia mapy przedsiębiorstw zajmujących się produkcją produktów rolnych i przemysłowych, wskazującą zasoby naturalne, liczbę ludzi, wskaźniki rolnicze, infrastrukturę itp. Kandydat uważa, że ta metoda będzie atrakcyjna i korzystna dla inwestorów⁵⁸⁰.

Kolejny kandydat, lider Partii Reform Ekonomicznych Rustam Rachmatzoda, urodził się w 1960 r. w rejonie Kumsangirskim w Wilajecie Chatłońskim. Ukończył w 1984 r. wydział ekonomii i zarządzania kompleksem rolno-przemysłowym na Uniwersytecie Rolniczym w Tadżykistanie. Posiada tytuł profesora i jest autorem ponad 120 artykułów naukowych i 5 monografii. W latach 1985-1994 pracował jako asystent w Katedrze Cybernetyki Ekonomicznej, a w latach 1994-2002 był dziekanem Wydziału Rolniczego. Natomiast w okresie 2002-2007 pełnił funkcję dyrektora Krajowego Ośrodka Edukacji Rolniczej Wspierania Prywatyzacji w Tadżykistanie. Z kolei w latach 2007-2015 kierował Centrum Rozwoju Kadr

⁵⁷⁸ 20 stycznia 2018 r. Kurganoteppa została przemianowana na Bochtar.

⁵⁷⁹ Zob. X. Хуррамов, *Претенденты на власть...*. Zob. Strona Parlamentu Tadżykistanu <https://parlament.tj/ru/deputats/18> (30.12.2020).

⁵⁸⁰ Zob. X. Хуррамов, *Претенденты на власть...*

Ministerstwa Rolnictwa Tadżykistanu. W 2019 r. zastąpił na stanowisku przewodniczącego Partii Reform Ekonomicznych Tadżykistanu Olima Bobojewa. W 2020 r. został wybrany do Izby Niższej Parlamentu⁵⁸¹.

Rustam Rachmatzoda do wyborów szedł z hasłem „*Przyspieszona reforma gospodarki narodowej w trosce o godne życie ludzi!*”. Jego program wyborczy koncentrował się przede wszystkim na reformach gospodarczych. W pierwszej kolejności zmianom poddane miałyby zostać: przemysł rolny, a także sektor małego i średniego biznesu. Ponadto, kandydat na prezydenta chciałby znacjonalizować firmy zajmujące się wydobywaniem i przetwórstwem kopalin. Jako klucz do udanych reform Rachmatzoda postrzega restrukturyzację systemu administracji publicznej i sektora bankowego. W tym celu zamierzał wymienić kierownictwo w strukturach państwowych i zmienić ich politykę kadrową, aby przyciągnąć kompetentnych specjalistów. Rustam Rachmatzoda w swoim programie zwrócił również uwagę na migrację zarobkową. Proponował on dywersyfikację kierunków zagranicznej migracji zarobkowej Tadżyków. W tym celu w jego opinii konieczne jest profesjonalne przygotowanie migrantów zarobkowych, przekazanie im podstawowej wiedzy o języku i prawach obowiązujących w krajach docelowej migracji, zorganizowanie ośrodków wsparcia dla rodaków pracujących za granicą. Ponadto Rachmatzoda obiecał zwiększyć finansowanie nauki i innowacji, stworzyć warunki do inwestowania, a także obniżyć podatki socjalne dla górskich regionów Tadżykistanu⁵⁸².

Hasłem kampanii wyborczej Abduchalima Gafforzody, kandydata zgłoszonego przez Socjalistyczną Partię Tadżykistanu, było „*Prawda jest niezniszczalna!*”. Abduchalim Gafforzoda urodził się w 1951 r. w rejonie Pendżakeńskim w Wilajecie Sogdyjskim. W 1972 r. ukończył Wydział Historyczno-Filologiczny Państwowego Instytutu w Duszanbe im. I. Szewczenki. Posiada tytuł doktora nauk pedagogicznych. Po ukończeniu studiów na uniwersytecie pracował jako starszy asystent laboratoryjny na wydziale filozofii Akademii Nauk Tadżykistanu, następnie w latach 1973-1979 służył w Siłach Zbrojnych ZSRR. Po odejściu z wojska podjął pracę w Zakładzie Marksizmu-Leninizmu i Historii KPZR, następnie

⁵⁸¹ Zob. *Что известно о кандидате на пост президента от ПЭРТ Рустаме Рахматзоде* <https://tj.sputniknews.ru/elections/20200824/1031781911/rustam-rahmatzoda-kandidat-prezidenty-tajikistana-2020.html> (30.12.2020). Zob. *Партия экономических реформ...* Zob. Strona Parlamentu Tadżykistanu <https://parlament.tj/ru/deputats/21> (30.12.2020).

⁵⁸² Zob. *Рахматзода: Таджикистану нужны перемены в экономике,* <https://tj.sputniknews.ru/elections/20201007/1032035862/Rakhmatzoda-Tajikistan-vybory.html> (30.12.2020). Zob. М. Камолова, *Наши выбор-достойный кандидат!* http://narodnaya.tj/index.php?option=com_content&view=article&id=12222:2020-10-08-06-15-57&catid=115:vibory2020&Itemid=271 (30.12.2020).

w latach 1982-1986 pracował jako starszy tłumacz w fabryce nawozów azotowych. W kolejnych latach (1986-2002) swoje doświadczenie zawodowe zdobywał w Zakładzie Pedagogiki i Psychologii Tadżyckiego Państwowego Instytutu Sztuki im. M. Tursunzade. W latach 2002-2004 pełnił funkcję pierwszego prorektora Centralnego Instytutu Doskonalenia Pracowników Oświaty. Był także dziekanem Wydziału Doskonalenia Zawodowego Pracowników Uczelni Wyższych (2006-2011). Dwukrotnie - w 2006 r. i 2013 r. - bez powodzenia kandydował na prezydenta z ramienia Socjalistycznej Partii Tadżykistanu. Po raz trzeci z rzędu zasiada w Izbie Niższej Parlamentu⁵⁸³.

W swoim programie podkreślał on konieczność wzmocnienia walki z terroryzmem, osiągnięcia niezależności energetycznej i zachowania pokoju, jedności i bezpieczeństwa dla Tadżyków. W obszarze gospodarki obiecywał stworzenie warunków do rozwoju sektora rolnego i zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego. Wskazywał na konieczność poprawy jakości dróg w Tadżykistanie. Postulował także rozwój uprawy bawełny i innych gałęzi rolnictwa. Ponadto, silnie akcentował socjalny, zdrowotny i edukacyjny wymiar swojego programu. Podkreślał konieczność podniesienia poziomu życia wszystkich mieszkańców Tadżykistanu. Obiecywał zwiększenie finansowanie edukacji i nauki, poprawienie statusu społecznego nauczycieli, poprawienie efektywności systemu opieki zdrowotnej (w tym poprawienie jakości usług zdrowotnych) i ochrony socjalnej ludności, zwłaszcza słabszych grup społecznych takich jak emeryci czy kobiety samotnie wychowujące dzieci. Jednak najbardziej został zapamiętany z postulatu wybudowania metra w Duszanbe i wprowadzenia opłat za wjazd do Duszanbe samochodów z innych regionów Tadżykistanu⁵⁸⁴.

Mirodż Abdułłojew był najstarszym i najmniej rozpoznawalnym kandydatem. Mirodż Abdułłojew urodził się w 1948 r. w rejonie Muminabadskim w Wilajecie Chatłońskim. Ukończył w 1966 r. Kulabski Państwowy Pedagogiczny Instytut⁵⁸⁵. Następnie przez rok pracował jako nauczyciel języka rosyjskiego, aby pójść do wojska i odbyć dwuletnią służbę w Centralnej Grupie Sił - operacyjno-strategicznej formacji sił zbrojnych ZSRR na terytorium

⁵⁸³ Zob. М. Камолова, *Наши выборы-достойный...*. Zob. Strona Parlamentu Tadżykistanu, <https://parlament.tj/ru/deputats/9> (02.01.2021).

⁵⁸⁴ Zob. С. Рухулло, А. Олим, *Абдухалим Гаффоров: „Я уже совсем не тот, каким был 16 лет назад”*, <https://rus.ozodi.org/a/30807556.html> (02.01.2021). Zob. М. Бобоходжиев, *Устранить коррупцию, каждому по квартире, построить метро... Что обещают кандидаты, если займут кресло президента?*, <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/power/20200918/ustranit-korrupsiyu-kazhdomu-po-kvartire-postroit-metrochto-obetshayut-kandidati-esli-zaimut-kreslo-prezidenta/> (02.01.2020). Zob. *Метро и платная дорога до Душанбе: предвыборные обещания Гаффорова*, <https://tj.sputniknews.ru/politics/20200816/1031742940/metro-platnaya-doroga-dushanbe-predvybornye-obeshchaniya-gafforzody.html> (02.01.2021).

⁵⁸⁵ Obecnie jest to Kulabski Państwowy Uniwersytet.

Czechosłowacji⁵⁸⁶. Po służbie w wojsku przez wiele lat pracował w milicji, Agencji ds. Zwalczenia Handlu Narkotykami i innych organach rządowych. Po przejściu na emeryturę nadal pozostawał członkiem komunistycznej partii, która w 2017 r. wyznaczyła go przewodniczącym jej struktur w Kulabie, a następnie po śmierci jej ówczesnego przewodniczącego Ismoila Tałbakowa został szefem całej formacji. Rok 2020 przyniósł kolejny przełom w jego dotychczasowej krótkiej karierze politycznej – został wybrany do Izby Niższej tadżyckiego parlamentu⁵⁸⁷.

Lider komunistów Mirodż Abdułojew startował pod hasłem „*Każdy otrzymuje materialną i duchową pomyślność tylko dzięki uczciwej pracy*”. Z kolei dewizą kampanii była fraza „*W społeczeństwie nie powinno być biednych i bezdomnych!*”. Program kandydata zakładał reformę armii, struktur bezpieczeństwa, sądów, organów porządku publicznego. Istotnym elementem programu był postulat wprowadzenia wyłącznej własności państwowej ziemi i zasobów naturalnych. Była w nim również mowa o konieczności zapewnienia preferencji i korzyści dla rolnictwa i przywróceniu sowchozów i kołchozów. W tym obszarze Abdułojew opowiadał się i obiecywał wprowadzić praktykę dzierżawy ziemi, państwową regulację produkcji, zwłaszcza produkcji rolnej, stworzyć organy państwowe i niepaństwowe, które gwarantowałyby dostawy paliwa, nawozów, maszyn rolniczych i części zamiennych po przystępnych cenach bez pośredników. Postulował również konieczność zapewnienia ludności niezależności energetycznej, w szczególności poprzez ukończenie budowy elektrowni wodnej Rogun. Abdułojew zapowiadał przygotowanie programu ochrony gruntów rolnych przed zapobieganiem pustynnieniu, wprowadzenie bezpłatnej edukacji i bezpłatnych usług medycznych, zapewnienie urzędnikom służby cywilnej godnych warunków życia po przejściu na emeryturę, zwrot świadczeń za korzystanie z energii elektrycznej i gazu dla uczestników Wielkiej Wojny Ojczyźnianej i osób niepełnosprawnych po katastrofie w Czarnobylu. Postulował również wdrożenie programu mieszkaniowego, który opierałby się na udzieleniu obywatelom długoterminowych pożyczek, aby każda rodzina mogła kupić mieszkanie za 7-10

⁵⁸⁶ Podczas rozmowy z Radio Ozodi poinformował, że do partii wstąpił podczas służby w Czechosłowacji „*Po ukończeniu studiów w Instytucie Pedagogicznym przez rok pracowałem jako nauczyciel, potem w latach 1968-70. służyłem w Centralnej Grupie Sił - operacyjno-strategicznej formacji sił zbrojnych ZSRR na terytorium Czechosłowacji. Tam wstąpiłem do Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. Zawsze marzyłem wstąpić do partii i moje marzenie się spełniło podczas wypełniania międzynarodowego obowiązku*”. Cyt. za portalem internetowym Radia Ozodi, М. Ахмади, *Бывший милиционер – кандидат от Компартии „метум” в президенты Таджикистана*, <https://rus.ozodi.org/a/30850233.html> (02.01.2021). Z innych informacji dostępnych w sieci wynika, że do partii wstąpił w 1971 r. w Kulabie, Zob. М. Камолова, *Наши выборы достойный...*

⁵⁸⁷ Zob. М. Ахмади, *Бывший милиционер – кандидатом...*

lat. Ponadto, Abdułojew w swojej kampanii obiecywał wzmacniać jedność narodową, rozwijać tożsamość i kulturę narodową⁵⁸⁸.

Kandydatem uznawanym za faworyta, był prezydent Emomali Rachmon, urodzony w 1952 r. we wsi Dangara. W latach 1971-1974 służył we Flocie Pacyfiku. Następnie ukończył ekonomię na Uniwersytecie Tadżyckim. Do 1992 r. pracował w Państwowym Gospodarstwie Rolnym (w latach 1987-1992 na stanowisku dyrektora). Przez krótki okres pełnił funkcję przewodniczącego regionalnej Radzie Kulabu. W latach 1992-1994 przewodniczył Radzie Najwyższej *de facto* będąc głową państwa. W 1994 r. wygrał swoje pierwsze wybory prezydenckie. Zwyciężał również w kolejnych wyborach prezydenckich w 1999 r., 2006 r. i 2013 r. Od 2016 r. nosi tytuł Twórcy Pokoju i Jedności Narodowej – Lidera Narodu.

W ubiegłorocznych wyborach startował z Programem wyborczym „*Na rzecz zrównoważonego wzrostu gospodarczego i godnego życia dla ludzi*”. Program został opracowany w kontekście przemian, jakie zaszły w kraju i na świecie w ostatnich latach, a także z uwzględnieniem perspektyw na najbliższe 7 lat (2021-2027). Oprócz analizy dokonań minionych lat, składał się on z planów programowych na lata 2021-2027 i zgodnie z jego założeniami miał doprowadzić do osiągnięcia następujących celów:

1. zapewnienie zrównoważonego rozwoju poprzez zwiększanie dywersyfikacji i konkurencyjności gospodarki narodowej;
2. zwiększenie udziału klasy średniej w kraju i zmniejszenie poziomu ubóstwa;
3. osiągnięcie rozwoju społeczno-gospodarczego na poziomie krajów o średnich dochodach.

Zgodnie z planami, w ciągu najbliższych 7 lat łączna wielkość PKB i jego procent na mieszkańca mają się podwoić. Udział klasy średniej powinien wzrosnąć do 45%, a stopa ubóstwa spaść do 18%. Zakłada się również:

- zwiększenie dostępności żywności dla ludności zgodnie z zalecanymi normami, w szczególności wysokiej jakości żywienia;
- zmniejszenie zależności gospodarki od importu;
- przeznaczenie ponad 123 miliardów somoni na poprawę jakości usług w zakresie edukacji, opieki zdrowotnej i ochrony socjalnej ludności;

Ponadto, plany Rachmona obejmują szereg działań m.in. w obszarze społeczno-gospodarczym (np. prowadzenie zrównoważonego rozwoju gospodarki narodowej dla osiągnięcia najwyższego celu - podniesienia poziomu i jakości życia ludności kraju;

⁵⁸⁸ Zob. M. Камолова, *Наши выборы – достойный...*

kontynuacja budowy hydroelektrowni; tworzenie nowoczesnej struktury na obszarach wiejskich dla zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego i poprawy dobrobytu ludności; zapewnienie stopniowego wzrostu dochodów ludności i wzrostu płac; rozwój polityki zielonej gospodarki; wzmocnienie aktywności zawodowej ludności, stworzenie konkurencyjnego rynku pracy i nowych miejsc pracy; rozszerzenie procesu udziału kobiet w rozwoju gospodarczym kraju, zwiększenie dotacji Prezydenta Republiki Tadżykistanu oraz alokacja kredytów preferencyjnych dla kobiet-przedsiębiorców); edukacyjnym (np. podwyższenie wynagrodzeń pracowników nauki i edukacji oraz wzmocnienie ich bazy materialno-technicznej); ochrony zdrowia (zwiększenie finansowania usług medycznych i socjalnych); bezpieczeństwa (np. zapewnienie bezpieczeństwa narodowego w celu utrzymania stabilności i pokoju oraz wzmocnienia podstaw państwowości narodowej; zaostrenie walki z przestępczością, w szczególności z przestępstwami transnarodowymi - terroryzmem, ekstremizmem, handlem narkotykami, bronią i cyberterroryzmem, a także tworzenie nowoczesnych rodzajów i metod walki z innymi globalnymi zagrożeniami; wzmocnienie walki z korupcją; wzmocnienie ochrony granic państwowych, zapewnienie lepszych warunków funkcjonowaniu straży granicznej), współpracy międzynarodowej (np. wzmacnianie międzynarodowych więzi i stosunków Tadżykistanu z przyjaznymi i sąsiadującymi krajami Azji Centralnej, WNP, Azji Południowej, Azji Południowo-Wschodniej, Bliskiego Wschodu, Ameryki, Europy i Afryki zgodnie z międzynarodowymi standardami i realiami współczesnego świata; wzmocnienie pozycji politycznej i wpływów Tadżykistanu na arenie międzynarodowej oraz realizacja globalnych inicjatyw w zakresie rozwiązywania problemów związanych z zasobami wodnymi)⁵⁸⁹.

Najmłodszym, a zarazem nieoczekiwanym kandydatem w wyborach prezydenckich był Faromuz Irgaszew. Do czasu swojego ogłoszenia ubiegania się o urząd prezydenta zajmował się doradztwem prawnym, będąc jednocześnie w latach 2015-2020 deputowanym do Rady Górskobadachszańskiego Wilajetu Autonomicznego. W swoim programie wyborczym 30-letni kandydat koncentrował się na kwestiach ustrojowo-administracyjnych, w tym na walce z korupcją. Irgaszew zapowiadał likwidację izby wyższej parlamentu, zmianę trybu administracyjnego powoływania szefów rejonów, miast i wilajetów. Postulował przekazanie części uprawnień prezydenta do parlamentu, wzmocnienie działań trybunału konstytucyjnego, a także powołanie pod przewodnictwem prezydenta izby społecznej oraz zaostrenie kary za

⁵⁸⁹ *Ibidem*.

korupcję. Ponadto, Irgaszew obiecywał wsparcie socjalne dla takich grup jak lekarze czy nauczyciele⁵⁹⁰.

Pomimo, że do wyborów zgłosiło się siedmiu kandydatów ostatecznie procedury rejestracji pozytywnie przeszło pięciu: Rustam Latifzoda, Abduchalim Gafforzoda, Mirodż Abdułłow, Rustam Rachmatzoda i Emomali Rachmon. W przypadku lidera Demokratycznej Partii Tadżykistanu Saiddżafara Usmonzody Centralna Komisja ds. Wyborów i Referendów negatywnie rozpatrzyła złożone dokumenty rejestracyjne, powołując się na niezgodność dokumentów z wymogami art. 65 ust. 3 Konstytucji oraz art. 24 ust. 4 ustawy konstytucyjnej „*O wyborach Prezydenta Republiki Tadżykistanu*”. Zgodnie z ww. przepisami, aby nominowany kandydat na prezydenta mógł zostać zarejestrowany, musi mieć poparcie 5% obywateli kraju uprawnionych do głosowania, tj. ok. 250 tys. - 260 tys. osób. W opinii Komisji wymaganej liczby podpisów poparcia za swoją kandydaturą Saiddżafar Usmonzoda nie zebrał. Sam kandydat wskazywał, że zebrał ich 285 tys. i wszystkie zostały przekazane do Komisji⁵⁹¹.

Z kolei Faromuz Irgaszew sam zrezygnował z kandydowania w wyborach prezydenckich z powodu niezebrania wystarczającej liczby podpisów za swoją kandydaturą⁵⁹². Pomimo tego stwierdził, że zamierza zwrócić się do Sądu Konstytucyjnego w Tadżykistanie z żądaniem zmiany ordynacji wyborczej, bo zgodnie z art. 24 ustawy konstytucyjnej obywatel nie ma prawa samodzielnie nominować się na kandydata w wyborach stanowisko głowy państwa, co jest w jego opinii naruszeniem konstytucyjnych praw obywateli⁵⁹³. W kontekście kandydowania na prezydenta Faromuza Irgaszewa warto nadmienić, że spośród wszystkich kandydatów to on był najbardziej atakowany w sieciach społecznościowych⁵⁹⁴.

Interesujące jest przy tym, czy udział Faromuza Irgaszewa miałby wpływ na kampanię i same wybory prezydenckie. Tadżycki politolog Parwiz Mułłodżanow uważa, że udział niezależnego kandydata mógł wpłynąć na przebieg wyborów i mieć nieprzewidywalne konsekwencje dla kraju. Według niego nie tylko w Tadżykistanie, ale także w innych państwach postradzieckich, władze obawiają się powtórzenia wydarzeń na Białorusi.

⁵⁹⁰ Zob. X. Хуррамов, *Претенденты на власть...*. Zob. А. Касаткин, *Адвокат в Таджикистане решил пойти в президенты. К нему тут же пришли спецслужбы*, <https://www.currenttime.tv/a/ergashev-president-detention-tajikistan/30821452.html> (07.01.2021).

⁵⁹¹ Zob. *Центризбирком Таджикистана отказал лидеру Демпартии в регистрации кандидатом в президенты*, <https://rus.ozodi.org/a/30838526.html> (15.01.2021).

⁵⁹² Według samego F. Irgaszewa zebrał on 83 tys. podpisów.

⁵⁹³ Ponadto, według F. Irgaszewa trzeba dać wnioskodawcom więcej czasu na zebranie podpisów. Wskazał, że będzie chciał wystartować następnym wyborach w 2027 r. Zob. М. Юсуфзода, *Фаромуз Иргашев решил уничтожить листы с подписями сторонников*, <https://rus.ozodi.org/a/30838119.html> (15.01.2021).

⁵⁹⁴ Zob. X. Хуррамов, *Претенденты на власть...*

Podobnego zdania jest Abdumalik Kodirow, który podając przykład Irgaszewa stwierdził: *Odpowiedzialni za bezpieczeństwo Tadżykistanu uważają, że wszyscy, którzy wyjdą poza „scenariusz wyborczy mogą stanowić zagrożenie dla stabilności. Dlatego nie pozwalają komuś „z zewnątrz” wejść w ten proces. Ponieważ wydarzenia na Białorusi bardzo ich przestraszyły. Na Białorusi także nikt nie spodziewał się, że trzy kobiety zmienią całą sytuację w kraju*⁵⁹⁵. Wśród ekspertów sprzyjających prezydentowi panował pogląd, że władze nie stwarzały Faromuzowi Irgaszewowi sztucznych przeszkód, a kandydata zawiodła nieznajomość przepisów⁵⁹⁶. Według Sajfułło Safarowa udział Irgaszewa w wyścigu prezydenckim niczego by nie zmienił, ale byłby jego ozdobą. Jest on przekonany, że na Irgaszewa głosowałoby tylko politycznie nieorientowani młodzi ludzie⁵⁹⁷. Wydaje się, że rzeczywiście nawet gdyby dopuszczono do udziału w wyborach Faromuza Irgaszewa, jego wynik byłby porównywalny do wyników pozostałych konkurentów Emomali Rachmona. Choć z jednej strony swoją kampanią niewątpliwie mógłby „ożywić” wybory i zwrócić uwagę na tematy polityczne, których pozostali kandydaci unikali, to z drugiej strony wydaje się, że aż takiego dużego wpływu na sytuację w Tadżykistanie (np. wywołanie np. takich masowych protestów jak na Białorusi) jego udział w wyborach by nie miał.

Z analizy życiorysów kandydatów i ich programów wyborczych można wyciągnąć kilka wniosków. Po pierwsze, władze dopuściły do wystartowania w wyborach „opozycyjnych” kandydatów. Gdyby władzom zależało na zablokowaniu ich udziału, z pewnością mogłyby to zrobić bez żadnych problemów, jak to miało miejsce w przypadku Saiddżafara Usmonzody. Po drugie, realnie opozycyjni kandydaci nie mogli wziąć udziału w wyborach z powodów formalnych, jak było to w przypadku przedstawiciela Partii Islamskiego Odrodzenia Tadżykistanu, która została zdelegalizowana w 2015 r., lub też sami uznali, że nie będą startować w wyborach, co zrobił przewodniczący Socjaldemokratycznej Partii Tadżykistan Rachmatillo Zojrow, który m.in. wskazywał na ich niekonstytucyjność. Po trzecie, jeden kandydat (Abduchalim Gafforzoda) pochodzi z Sogdyjskiego Wilajetu, a czterech (Emomali

⁵⁹⁵ Zob. *Президентские выборы в Таджикистане: кандидаты поздравят победителя букетом цветов*, <https://cabar.asia/ru/prezidentskie-vybory-v-tadzhikistane-kandidaty-pozdravyat-pobeditelya-buketom-tsvetov> (15.01.2021).

⁵⁹⁶ *Okazało się, że Irgaszew jako prawnik nie jest dostatecznie zaznajomiony z ustawodawstwem, nie zna sytuacji, zwłaszcza politycznej* - powiedział Sajfułło Safarow, były zastępca dyrektora Centrum Badań Strategicznych przy Prezydencie Tadżykistanu. Zob. М. Юсуфзода, *Фаромуз Иргашев решил...* Warto zwrócić uwagę, że portal internetowy Настоящее Время zamieścił informację, iż do Irgaszewa na kilka minut przed udzieleniem przez niego wywiadu dziennikarzowi dla portalu Настоящее Время zjawili się przedstawiciele miejscowego Państwowego Komitetu Bezpieczeństwa Narodowego. Zob. А. Касаткин, *Адвокат в Таджикистане решил...*

⁵⁹⁷ Zob. М. Юсуфзода, *Фаромуз Иргашев решил...*

Rachmon, Mirodż Abdułłow, Rustam Rachmatzoda, Rustam Latifzoda) z Chatlońskiego Wilajetu, co może być przejawem zwiększającej się pozycji tego regionu w systemie partyjnym. Po czwarte, wszyscy konkurenci Emomali Rachmona w swojej dotychczasowej karierze pracowali w sektorze publicznym, a obecnie są deputowanymi parlamentu i przewodniczącymi swoich ugrupowań politycznych. Po piąte, „opozycyjni” kandydaci w swoich programach koncentrowali się na kwestiach społeczno-gospodarczych, rolniczych oraz podkreślali znaczenie pokoju, w mniejszym lub większym stopniu uwypuklając pewne kwestie w zależności od „profilu” partii, z której dany kandydat był zgłoszony. Co interesujące, tylko Rustam Rachmatzoda podniósł kwestię zagranicznych migracji zarobkowych, tematu, który wzbudza bardzo dużo emocji w Tadżykistanie. Konkurenci urzędującego prezydenta unikali natomiast tematów *stricte* politycznych takich jak np. walka z korupcją, brak niezależnych mediów państwowych czy brak niezawisłości sądów. Trzeba natomiast odnotować, że Rustam Rachmatzoda postulował reformę administracji publicznej. Politykami, którzy z kolei poruszali tematy o charakterze politycznym, byli ww. Saiddżafar Usmonzoda i Faromuz Irgaszew, którzy jednak ostatecznie nie wystartowali. Co interesujące, w swoich planach wyborczych również Emomali Rachmon miał walkę z korupcją. Po szóste, żaden z „opozycyjnych” kandydatów w swoich postulatach wyborczych nie poruszał zagadnień związanych z polityką międzynarodową, co jest o tyle zaskakujące, że prezydent Tadżykistanu zgodnie z Konstytucją, ma w tej materii szerokie uprawnienia. Natomiast w programie urzędującej głowy państwa nie zabrakło tego tematu. Po siódme, program i postulaty Emomali Rachmona podobnie jak jego konkurentów koncentrowały się na wymiarze społeczno-gospodarczym i kwestiach bezpieczeństwa. Nie jest to zaskoczeniem, ponieważ w Tadżykistanie powszechnie przyjmuje się, że stabilność jest głównym osiągnięciem prezydenta Rachmona. Bezpieczeństwo i pokój stały się swojego rodzaju narodową ideą republiki, która na początku swojej niepodległości doświadczyła wojny domowej⁵⁹⁸. Po ósme, widać dysproporcję pod względem merytorycznym w programach „opozycyjnych” kandydatów a programem Emomali Rachmona, który wyróżniał się kompleksowością podejścia i był zaplanowany jako kontynuacja jego dotychczasowej polityki w toku kolejnej kadencji.

⁵⁹⁸ Należy dodać, że oficjalna propaganda przypomina, że nie udało się jeszcze nadrobić wszystkich strat wojennych. Zatem mieszkańcy Tadżykistanu powinni przede wszystkim myśleć o ożywieniu gospodarki i poprawie życia w wymiarze socjalno-bytowym.

Przygotowanie i przebieg kampanii prezydenckiej w czasie pandemii

Wybory prezydenckie w Tadżykistanie odbywały się w niecodziennych okolicznościach. Od wielu miesięcy świat zmagał się z pandemią. Tadżykistan nie był jedynym państwem, w którym odbywały się wybory prezydenckie, parlamentarne czy też samorządowe w czasie zagrożenia, jakie stanowiła pandemia. Każde państwo, w którym na 2020 r. zaplanowane były wybory, musiało podjąć decyzję, czy i w jaki sposób je zorganizować, uwzględniając panującą wówczas sytuację epidemiczną⁵⁹⁹. Władze Tadżykistanu uznały, że wybory prezydenckie zorganizują miesiąc wcześniej, co jak już było wskazane, wiązać należy przede wszystkim z obawami jeszcze większe pogłębienie się trudności gospodarczych spowodowanych pandemią do listopada, na kiedy pierwotnie zaplanowano głosowanie.

Pomimo nie zmniejszającego się zagrożenia związanego z rozprzestrzenianiem się wirusa⁶⁰⁰ i pojawiających się głosów, aby wybory miały charakter elektroniczny, w tym z wykorzystaniem smartfonów, władze Tadżykistanu zdecydowały się przeprowadzić je w sposób tradycyjny⁶⁰¹. Centralna Komisja ds. Wyborów i Referendów Tadżykistanu w odpowiedzi na pytanie Radia Ozodi stwierdziła, że w kraju nie będzie głosowania elektronicznego, zaznaczając przy tym w uzasadnieniu, iż: *Jednym ze standardów międzynarodowych przeprowadzenia transparentnych i demokratycznych wyborów jest przestrzeganie prawa wyborczego. Zgodnie z Konstytucją i Ustawą Konstytucyjną O wyborach Prezydenta Tadżykistanu wybory głowy państwa są przeprowadzane przez obywateli Republiki Tadżykistanu na zasadzie powszechnego, równego i bezpośredniego prawa wyborczego w głosowaniu tajnym. Inne formy głosowania nie są przewidziane ustawą*⁶⁰².

⁵⁹⁹ Na przykład Polska zdecydowała się na przesunięcie terminu wyborów prezydenckich, choć pierwotnie zakładano, że odbędą one w formie korespondencyjnej przy użyciu Poczty Polskiej. W USA wybory się odbyły w pierwotnym terminie, ale bardzo dużo osób skorzystało z możliwości oddania korespondencyjnie swojego głosu.

⁶⁰⁰ Na przestrzeni września nastąpił wzrost liczby zakażeń z 8619 do 9769 przypadków. W następnych miesiącach odnotowywano kolejne przypadki zakażeń. Na koniec października takich było 11017. Zob. *Коронавирус в Таджикистане, Статистика за сентябрь 2020*, <https://index.minfin.com.ua/reference/coronavirus/geography/tajikistan/2020-09/> (29.01.2021). Zob. *Коронавирус в Таджикистане, Статистика за октябрь 2020*, <https://index.minfin.com.ua/reference/coronavirus/geography/tajikistan/2020-10/> (29.01.2021).

⁶⁰¹ Zob. С. Рухулло, Ш. Абдулло, *Власти обещают предотвратить вспыху эпидемии в день голосования*, <https://rus.ozodi.org/a/30854295.html> (29.01.2021).

⁶⁰² Abstrahując od faktu, braku odpowiednich przepisów prawnych w Tadżykistanie, to należy wskazać, że aby móc przeprowadzić w wybory online nie tylko potrzebne byłoby zaprojektowanie i zbudowanie odpowiedniego systemu, następnie przetestowanie go i wdrożenie do eksploatacji, przeszkolenie osób, które by go obsługiwały, ale również zapewnienie wszystkim obywatelom dostępu do komputerów i Internetu, nie wspominając o kampanii informacyjnej w tym zakresie. W takim krótkim czasie było to zadanie nie realne nie tylko dla dużo bogatszych i bardziej rozwiniętych gospodarczo państw niż Tadżykistan. Ponadto, na co zauważa doktor nauk prawnych

Mając na uwadze zagrożenie związane z *koronawirusem SARS-CoV-2*, władze przygotowując się do wyborów zobowiązały się dochowac we wszystkich 3375 obwodowych komisjach reżimu sanitarnego, w tym zapewnić środki do dezynfekcji. Natomiast wyborcy mieli mieć ze sobą maseczki oraz rękawiczki i zachowywać odpowiednią odległość od innych osób⁶⁰³. Warto również odnotować pojawiające się w tym czasie zalecenia ze strony Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) w związku z planowanymi wyborami w Tadżykistanie. W opinii lekarzy bardzo ważne było, aby ich tadżyccy koledzy byli obecni w lokalach wyborczych, przy czym wskazywali, że poprzez utrzymywanie dystansu fizycznego i sprawdzanie temperatury każdej osoby można zmniejszyć ryzyko infekcji⁶⁰⁴. Z kolei Bachtugul Karryjewa, stała przedstawiciel WHO w Tadżykistanie, zwróciła uwagę na prawdopodobieństwo szybkiego rozprzestrzenienia się choroby podczas każdej imprezy masowej, w tym wyborów. W jej opinii decyzja o rozpoczęciu zaplanowanej kampanii powinna być oparta na dokładnej ocenie zagrożeń w Tadżykistanie i sposobach zarządzania nimi. W ocenie tej powinny uczestniczyć wszystkie zainteresowane strony i organizatorzy kampanii, w tym organy ds. zdrowia. Ponadto, zgodnie z zaleceniami WHO, wyborcy tadżyccy powinni używać maski ochronnej w miejscach publicznych, gdzie dystans społeczny nie jest możliwy⁶⁰⁵.

Jak zatem wyglądała kampania prezydencka w warunkach zagrożenia epidemicznego? Poza obostrzeniami dotyczącymi zgromadzeń i restrykcjami związanymi z reżimem sanitarnym, kampania wyborcza miała podobny przebieg jak w 2013 r. Informacje o startujących kandydatach i ich programach były wydrukowane na niewielkich kartkach, które następnie ponaklejano na witryny sklepów i państwowych instytucji⁶⁰⁶. Miały one tworzyć iluzję, że informacje są powszechnie dostępne i nie ma żadnej dysproporcji w przekazie. Każdy

Szokirdzon Chakimow, w Tadżykistanie wszystkie inicjatywy zależą od pierwszej osoby w państwie i od partii, na której czele stoi: *Na razie nie są zainteresowani wprowadzaniem jakichkolwiek rozwiązań związanych z ewolucją procesu wyborczego, bo wyniki mogą być sprzeczne z ich podstawowymi interesami*. W jego opinii obecny system wyborczy umożliwia manipulowanie wyborami i osiągnięcie pożądanego rezultatu. Podobnego zdania jest tadżycki dziennikarz Irszod Sulajmoni, który twierdzi, że: *wprowadzenie głosowania elektronicznego, w tym biometrycznego, jest nieodłączne tylko w tych krajach, w których istnieje wola przeprowadzenia uczciwych i przejrzystych wyborów i gdzie rząd jest wymienny*. Uważa on, że takich innowacji należy się spodziewać tylko wtedy, gdy kandydaci na prezydenta biorą udział w prawdziwym wyścigu i nie odgrywają określonej roli. Zob. X. Хуррамов, „Инициатива наказуема”. *Почему в Таджикистане не внедряют электронные выборы*, <https://rus.ozodi.org/a/30848553.html> (29.01.2021).

⁶⁰³ Zob. С. Рухулло, Ш. Абдулло, *Власти обещают предотвратить...*

⁶⁰⁴ Zob. ЦИК: *на выборах будут приняты все санитарно-эпидемиологические меры*, <https://rus.ozodi.org/a/30839310.html> (31.01.2021).

⁶⁰⁵ Zob. X. Бакозода, *Глава ВОЗ в РТ: в Таджикистане немного увеличилось число заболевших пневмонией и COVID-19*, <https://rus.ozodi.org/a/30841703.html> (31.01.2021).

⁶⁰⁶ Zob. Эмомали Рахмон *победил на пять с плюсом*, <https://www.kommersant.ru/doc/4529535#id1960102> (05.02.2021).

z kandydatów posiadał swój sztab wyborczy i współpracowników, którzy byli odpowiedzialni za prowadzenie kampanii⁶⁰⁷. Kampania oficjalnie wystartowała 16 września 2020 r. i w przypadku wszystkich kandydatów poza kampanią prezydenta Emomali Rachmona w zasadzie była ograniczona do minimum⁶⁰⁸. Wpływ na to miały nie tyle obostrzenia wprowadzone, aby przeciwdziałać rozprzestrzenianiu się *koronawirusa SARS-CoV-2*, ale przede wszystkim który budowany przez prezydenta Emomali Rachmon przez lata system, który gwarantował, że tylko wybrani „opozycyjni” kandydaci mogą w nich wziąć udział. Tak więc świadomość wśród rywali głowy państwa, kto ma wygrać wybory, spowodowała, że wszystkie ostatnie kampanie wyborcze podobnie jak ta z 2020 r. miały charakter pozorowany. Sztaby wyborcze „opozycyjnych” kandydatów poza tradycyjnymi zapowiedziami, że będą pręźnie działać i promować swoich kandydatów, ograniczyły w zasadzie swoją aktywność do wydrukowania plakatów i ulotek⁶⁰⁹. Sami kandydaci oczywiście wskazywali, że zarówno oni sami⁶¹⁰, jak również ich współpracownicy aktywnie prowadzą kampanie w różnych regionach Tadżykistanu⁶¹¹. Należy odnotować, że wśród kandydatów pojawiały się również zapowiedzi, że będą promować swoje programy w mediach społecznościowych i telewizji. Warto jednak mieć na uwadze, że żadna z partii, z wyjątkiem rządzącej Partii Ludowo-Demokratycznej, nie ma własnych stron internetowych i nie jest aktywna w mediach społecznościowych⁶¹². Na

⁶⁰⁷ Najbardziej profesjonalnie działającym sztabem wyborczym był prezydenta Emomali Rachmona, co nie było zaskoczeniem. Należy jednak wskazać, że w jego przypadku działania promujące jego kandydaturę były zaangażowany cały aparat państwa. Zob. С. Рухулло, Б. Юсуфи, М. Юсуфзода, А. Олим, *За два дня до выборов. Что происходит в предвыборных штабах кандидатов в президенты Таджикистана*, <https://rus.ozodi.org/a/30883755.html> (05.02.2021).

⁶⁰⁸ Nawet kiedy, że do wyborów pozostawało jeszcze dwa dni to media donosiły, że nie widać było aktywnej kampanii na rzecz kandydatów, co w przypadku państw zachodu byłoby nie do pomyślenia - w ostatnich godzinach kampanii obserwujemy prawdziwy maraton spotkań i deklaracji. Zob. С. Рухулло, Б. Юсуфи, М. Юсуфзода, А. Олим, *За два дня...*

⁶⁰⁹ W informacji udzielonej 19 września 2020 r. Radiu Ozodi Partia Agrarna Tadżykistanu stwierdziła, że zamówiła dla swojego kandydata 15 000 ulotek i plakatów wyborczych. Natomiast kandydat z ramienia tej partii na prezydenta Rustam Latifzoda, powiedział, że wykorzysta do promowania wśród mieszkańców Tadżykistanu swojego programu również partyjną gazetę, której nakład wynosi 40 000 egzemplarzy. Zob. М. Юсуфзода, *С каким бюджетом кандидаты в президенты вступили в предвыборную гонку?*, <https://rus.ozodi.org/a/30846983.html> (05.02.2021). 9 października czyli na dwa dni do wyborów przedstawiciel Partii Agrarnej wskazał, że rozpowszechnili w całym kraju ponad 30 000 plakatów wyborczych. Zob. С. Рухулло, Б. Юсуфи, М. Юсуфзода, А. Олим, *За два дня до...*

⁶¹⁰ А. Ашуров, *Рустам Латифзода: „Народ уже сделал свой выбор”*, <https://rus.ozodi.org/a/30865706.html> (05.02.2021).

⁶¹¹ Zob. С. Рухулло, Б. Юсуфи, М. Юсуфзода, А. Олим, *За два дня до...*

⁶¹² W tym miejscu warto postawić pytanie: Czy mieszkańcy, którzy mają dostęp do Internetu w ogóle byłiby zainteresowani informacjami nt. programów wyborczych kandydatów? Warto również zwrócić uwagę, że aby prowadzić aktywną kampanię w mediach - telewizji czy w sieci niezbędne byłoby nagranie choćby kilku filmików promujących kandydatów. Radio Ozodi sprawdziło jak wyglądała sytuacja w zakresie filmików promujących

przebieg kampanii wpływ miały również kwestie finansowe. Skoro wiadomo było, że wybory wygra rządząca głowa państwa, z perspektywy pozostałych kandydatów nie było sensu, by z i tak już ograniczonych funduszy przeznaczać zbyt duże kwoty na kampanię⁶¹³. W przypadku sztabu wyborczego Emomali Rachmona, którym w zasadzie był cały aparat państwa, dysponowano nieograniczonymi zasobami finansowymi z których mógł on korzystać podczas agitacji wyborczej. Innym czynnikiem, który wpłynął na kształt kampanii, był krótki czas, jaki władze na nią przeznaczyły, tj. nieco ponad trzy tygodnie⁶¹⁴. Emomali Rachmon wykorzystując swoją pozycję rządzącego prezydenta jeszcze zanim wybory oficjalnie zostały ogłoszone, rozpoczął podróże po regionach Tadżykistanu. Jak donosiły media brał udział w uroczystym otwieraniu nowych obiektów, a nawet samemu pomagał na polach zbierać plony czy też odwiedzał zwykłych mieszkańców chcąc w ten sposób zademonstrować swoje zainteresowanie życiem zwykłych ludzi⁶¹⁵. Kampania promująca rządzącego prezydenta była prowadzona w państwowej telewizji oraz przy wykorzystaniu różnego rodzaju banerów, plakatów i ulotek. Ponadto, jak donosiły media, np. w Duszanbe można było często spotkać portrety prezydenta, które były wklejane na tylne szyby samochodów⁶¹⁶. Od momentu oficjalnego zainaugurowania kampanii Emomali Rachmon zintensyfikował swoje podróże i gospodarskie wizyty w różnych regionach Tadżykistanu. Tylko 16 września kontynuując podróżowanie po Wilajecie Sogdyjskim wziął udział w 8 wizytach, podczas których m.in. oddał do użytku międzynarodowe centrum handlowe „Somon-Plaza” w Chodźencie⁶¹⁷, uruchomił nową szwalnię „Nassodżii Chodźent”⁶¹⁸ i otworzył dodatkowy budynek Centrum Kardiologii i Chirurgii Sercowo-Naczyniowej Wilajetu Sogdyjskiego⁶¹⁹. Z kolei 18 września, będąc w Hisarze odwiedził 9 miejsc, m.in. oddał do użytku budynek Przedszkola „Kabutar” dla 250

kandydatów. Okazało się, że sztaby wyborcze nie zamawiały żadnych filmików czy też spotów wyborczych, Zob. М. Юсуфзода, *С каким бюджетом кандидаты...*

⁶¹³ Informację o budżecie udostępnił tylko przedstawiciel Komunistycznej Partii Tadżykistanu, która oświadczyła, że na kampanię zaplanowali przeznaczyć 40 tys. somoni (ok. 4 tys. dol.).

⁶¹⁴ Zob. М. Юсуфзода, *С каким бюджетом кандидаты...*

⁶¹⁵ Zob. А. Арипов, *Рахмон пошел в гости к народу – на встречу выборам президента Таджикистана*, <https://www.currenttime.tv/a/rakhmon-poshel-v-gosti-k-narodu/30764020.html> (13.02.2021).

⁶¹⁶ Zob. Е. Досжанов, *Выборы президента почти без агитации. Остались сутки до оголоsovания за главу Таджикистана*, <https://www.currenttime.tv/a/tajikistan-ready-president-election/30884482.html> (13.02.2021).

⁶¹⁷ Zob. *Сдача в эксплуатацию международного торгового центра «Сомон-Плаза» в городе Худжанд*, <http://www.prezident.tj/ru/node/23884> (13.02.2021).

⁶¹⁸ Zob. *Старт деятельности нового швейного цеха ООО „Нассоджии Худжанд”*, <http://www.prezident.tj/ru/node/23882> (13.02.2021).

⁶¹⁹ Zob. *Открытие дополнительного здания Центра кардиологии и сердечно-сосудистой хирургии Согдийской области*, <http://www.prezident.tj/ru/node/23885> (13.02.2021).

dzieci⁶²⁰, otworzył przedsiębiorstwo do produkcji wyrobów mleczarskich „Awicenna”⁶²¹. Natomiast w dniach 23-25 września w Wilajecie Chatłońskim wziął udział w ponad 70 różnego rodzaju spotkań. W kolejnych dniach kampanii wizytował Duszanbe i Rejony Administrowane Centralnie biorąc udział 30 spotkaniach i uroczystościach kończąc 8 października objazd po Tadżykistanie. Łącznie podczas kampanii wyborczej Emomali Rachmon odbył ponad 110 różnego rodzaju wizyt i spotkań. Jeśli do tego doda się uroczystości, w których brał udział jeszcze przed oficjalnym rozpoczęciem kampanii, to liczba wizyt i spotkań wzrośnie do ponad 200⁶²².

Ocena wyborów prezydenckich

W wyborach prezydenckich w Tadżykistanie, które odbyły się 11 października 2020 r. zwyciężył dotychczasowy prezydent Emomali Rachmon uzyskując blisko 90,92% głosów (3 853 987 osób) przy frekwencji ponad 85,44% (4 238 839 osób)⁶²³. W porównaniu do poprzednich wyborów z 2013 r. było to o ponad 7 punktów procentowych więcej głosów dla urzędującego prezydenta przy frekwencji wynoszącej 86,6%⁶²⁴. Wśród pozostałych kandydatów najwięcej głosów zebrał lider Partii Agrarnej Rustam Latifzoda, który otrzymał 3,03% (128182 głosów), w następnej kolejności byli Rustam Rachmatzoda z 2,14% (90918 głosów), Abduchalim Gafforzoda z 1,49% (63082 głosów) i na ostatnim miejscu Mirodż Abdułłojew z 1,17% (49535 głosów)⁶²⁵. Analizując te wyniki, warto zwrócić uwagę na fakt, że każdy z ww. czterech kandydatów zebrał mniej głosów w samych wyborach niż podczas zbierania podpisów do rejestracji swoich kandydatur w Centralnej Komisji ds. Wyborów i Referendów. Na pytanie tadżyckich dziennikarzy, dlaczego tak się stało, tylko lider Socjalistycznej Partii Tadżykistanu Abduchalim Gafforzoda odpowiedział udzielił odpowiedzi, twierdząc, że należałoby o to zapytać wyborców i dodając: *Widocznie naród tak zadecydował.*

⁶²⁰ Zob. *Сдача в эксплуатацию здания детского сада «Кабутар» на 250 детей в городе Гиссар*, <http://www.prezident.tj/ru/node/23904> (13.02.2021).

⁶²¹ Zob. *Открытие предприятия по производству молочной продукции ОАО „Авиценна”*, <http://www.prezident.tj/ru/node/23910> (13.02.2021).

⁶²² Pełne kalendarium wizyt prezydenta znajduje się pod adresem <http://www.prezident.tj/ru/taxonomy/term/5/63> (13.02.2021).

⁶²³ Według danych podanych przez Centralną Komisję ds. Wyborów i Referendów prawo udziału w wyborach miało 4 900 543 osób. Zob. *В Таджикистане проходят выборы президента*, <https://rus.ozodi.org/a/30886851.html> (27.02.2021).

⁶²⁴ Dane za *Election Guide*, <https://www.electionguide.org/elections/id/2288/>

⁶²⁵ Zob. *Центризбирком Таджикистана подвел окончательные итоги президентских выборов*, <https://rus.ozodi.org/a/30892974.html> (27.02.2021).

*Jeśli ludzie tak zdecydują, możemy tylko zatwierdzić ich wybór*⁶²⁶. Wydaje się jednak, że sprawa jest dosyć oczywista. Dużo gorsze rezultaty kandydatów w wyborach są wynikiem pomocy w zbieraniu dla nich podpisów przez rządzącą partię i siły je wspierające. Nie da się też wykluczyć, że koniecznych 5% zebranych podpisów do rejestracji kandydaci po prostu nie zebrali. Jednak aby taką tezę udowodnić, należałoby uzyskać wgląd w listy poparcia.

W kontekście wyników wyborów interesująca jest reakcja przegranych kandydatów oraz ocena wyborów przez tadżyckich ekspertów. Lider partii komunistycznej Mirodż Abdułojew uznając wstępne rezultaty wyborów skomentował je w następujący sposób: *Jestem bardzo zadowolony z wyników wyborów. Na prezydenta wybraliśmy osobę prawdziwie historyczną, od której zależy rozwój naszego społeczeństwa. My, komuniści, mamy nadzieję, że głowa państwa będzie nadal wspierać partię komunistyczną. Z kolei Rustam Latifzoda, kandydat Partii Agrarnej, powiedział, że przychyła się do woli ludu wskazując, iż to jest wybór ludzi, wybór tego, kogo chcą widzieć jako prezydenta. Nie jesteśmy rozzarowani. Wręcz przeciwnie, wybory uczyniły nas bardziej dojrzałymi w walce politycznej. Poznaliśmy lepiej ludzi. Mamy frakcję parlamentarną i inne legalne sposoby współdziałania z rządem. Chcemy współtworzyć historię. Przewodniczący i kandydat z Partii Socjalistycznej Abduchalim Gafforzoda zaznaczył, że wybory prezydenckie w Tadżykistanie są doskonałym przykładem demokracji na świecie, a ich wyniki są uczciwe i logiczne, a także podkreślił, że: *Walczyliśmy i poświęciliśmy się dla niepodległego państwa od setek lat. Niepodległość jest darem dla narodu tadżyckiego i musimy go pielęgnować i chronić. Gratulujemy Rachmonowi tego zwycięstwa. Życzymy mu sukcesów w jego pracy i mamy nadzieję, że będzie bardziej zaangażowany na rzecz rozwoju kraju, a programy naszej partii też będą brane pod uwagę*⁶²⁷. Z wynikami głosowania zgodził się także Rustam Rachmatzoda, kandydat Partii Reform Ekonomicznych, podkreślając, że wybory odbyły się w otwartej, demokratycznej, uczciwej i bezpiecznej atmosferze. W jego opinii: *Te wybory to znak uznania Emomali Rachmona przez ludność Tadżykistanu. Ludzie wysoko ocenili jego wielką służbę. Dzisiejsze uroczystości są dowodem na to, że prowadzi on kraj we właściwym kierunku, a my nadal będziemy wspierać konstruktywną i postępową politykę prezydenta. Nasza partia ze swoimi propozycjami weźmie udział w tych procesach. Przyniesione powyżej reakcje są znamienne i mogą jedynie świadczyć**

⁶²⁶ Zob. И. Фируз, М. Юсуфзода, „Рахмон никому не собирается передавать власть”. Реакции кандидатов, наблюдателей и экспертов на итоги президентских выборов в Таджикистане, <https://rus.ozodi.org/a/30888717.html> (27.02.2021).

⁶²⁷ *Ibidem*. Zob. także *Как противники отреагировали на победу Эмомали Рахмона*, <https://tj.sputniknews.ru/elections/20201012/1032074832/protivniki-reactsia-pobeda-emomali-rahmon.html> (27.02.2021).

o tym, że kandydaci byli świadomi, że nie mają szans na wygraną wyborów, zależało im jednak, by w przyszłości być aktywnym politycznie w Tadżykistanie. W związku z tym nie było powodów do ogłaszania publicznego rozczarowania wynikami czy też podnoszenia dysproporcji w dostępie choćby do mediów, w których mogliby prezentować swoje programy, lub kwestii nieprawidłowości, które miały miejsce w dniu wyborów⁶²⁸.

Partia Socjaldemokratyczna, jak już było wcześniej wspomniane, zbojkotowała wybory. Natomiast lider tadżyckich socjaldemokratów Rachmatillo Zojrow jest zdania, że wyborcy rozumieli i zdawali sobie sprawę, że wybory te były nielegalne i sprzeczne z konstytucją kraju. Ponadto uważa on, że samo uznanie wyników tych wyborów jest nielegalne. Z kolei Muhiddin Kabiri, szef Narodowego Sojuszu Tadżykistanu (NST)⁶²⁹ organizacji opozycyjnej funkcjonującej poza granicami Tadżykistanu powiedział, że NST już wcześniej uznał wybory prezydenckie w Tadżykistanie za nielegalne, stwierdzając, że: *Wyniki wyborów prezydenckich, ogłoszone przez Centralną Komisję Wyborczą, po raz kolejny dowiodły, że wybory były nie tylko nielegalne, ale także niedemokratyczne*. Inną organizacją o charakterze opozycyjnym, która również działa poza Tadżykistanem i nie uznała wyników wyborów, jest ruch „Grupa 24”⁶³⁰. Według lidera tego ruchu Suchroba Zafara pozycja „Grupy 24” nie zmieniła się od 2016 r., tj. od momentu, gdy władze tadżyckie w drodze sfałszowanego referendum zmieniły konstytucję i Rachmon uzyskał status Lidera Narodu⁶³¹.

⁶²⁸ 11 października czytelnicy portalu internetowego Radia Ozodi poinformowali, że w niektórych lokalach wyborczych nie ma listy wyborców wskazując, iż jedna osoba może głosować w co najmniej dziesięciu lokalach wyborczych. Zob. И. Фируз, М. Юсуфзода, *„Рахмон никому не собирается...*

⁶²⁹ 9 września 2018 r. w Warszawie cztery tadżyckie ugrupowania opozycyjne utworzyły Narodowy Sojusz Tadżykistanu. Sojusz składa się z Islamskiej Partii Odrodzenia Tadżykistanu (IPOT), Ruchu na rzecz Reform i Postępu, Forum Niezależnie myślących Tadżykistanu oraz Związku Migrantów z Azji Środkowej w Europie. Utworzenie Sojuszu zostało ogłoszone w przededniu dorocznego spotkania OBWE / ODIHR poświęconego prawom człowieka, które odbyło się 10-21 września 2018 r. w Warszawie. Na przywódcę NST został wybrany szef IPOT Muhiddin Kabiri. Zob. А. Цеслевская, *Мухиддин Кабири: „Таджикистан должен быть светским государством”*, <https://www.fergananews.com/articles/10181> (27.02.2021).

⁶³⁰ Grupa 24 została założona w Moskwie przez tadżyckiego biznesmena, a później opozycjonistę Umarali Kuwwatowa, kiedy wyemigrował z Tadżykistanu do stolicy Rosji z powodu prześladowań ze strony władz. Po założeniu Grupy 24 prowadził radio internetowe i wideokonferencje z Moskwy, krytykując w swoich przemówieniach władze Tadżykistanu. Zarzucając im m.in. korupcję, nepotyzm, autorytarną politykę, prześladowania dysydentów, tłumienie wolności słowa. 9 października 2014 r. działalność Grupy 24 została uznana za ekstremistyczną i zakazana na terytorium Tadżykistanu przez Sąd Najwyższy Republiki Tadżykistanu. W 2015 r. w Stambule lider ruchu Kuwwatow został zastrzelony, ale Grupa 24 nie zaprzestała swojej działalności. Ruch za swoje główne zadania i cele uważa zmianę składu rządu Tadżykistanu, uwolnienie wszystkich więźniów politycznych w kraju, przestrzeganie praw i wolności człowieka, zniesienie ustawy o „Liderze Narodu”, stworzenie demokratycznego państwa w Tadżykistanie, wykorzenienie korupcji i pobudzenie rozwoju tadżyckiej gospodarki.

⁶³¹ Zob. ЕС: *Власти Таджикистана пренебрегли рекомендациями международных наблюдателей*, <https://rus.ozodi.org/a/30889340.html> (27.02.2021).

Dla pełniejszej analizy warto przyjrzeć się opiniom tadżyckich ekspertów na temat wyborów prezydenckich. Zastępca dyrektora Instytutu Ekonomii i Demografii Narodowej Akademii Nauk Tadżykistanu Abror Mirsaidow skomentował w następujący sposób zwycięstwo urzędującego prezydenta: *Ludzie doskonale zdają sobie sprawę, że w takim historycznym momencie tylko Emomali Rachmon może wyprowadzić kraj z napiętej walki geopolitycznej, światowego kryzysu gospodarczego, a także zapewnić bezpieczeństwo i stabilność. Bardzo ważny jest uniwersalny i popularny przywódca. Ludność Tadżykistanu dokonała właściwego wyboru*⁶³². Taka opinia nie może zaskakiwać z uwagi na fakt, że Abror Mirsaidow uchodzi za zaufaną osobę prezydenta Rachmona. Tadżycki politolog Parwiz Mułłojanow uważa, że wyniki wyborów jak najlepiej odzwierciedlają rzeczywistą sytuację w kraju i Rachmon będzie rządził przez całą kadencję i nie przekazując nikomu władzy. Z kolei Tadżycki ekspert ds. polityki Abdumalik Kodirow nie wątpi w przejrzystość wyborów prezydenckich, przy czym jego zdaniem Rachmon nie miał prawdziwych rywali. Z drugiej strony Abdumalik Kodirow był zaskoczony, że zwycięzcy przypadło tyle głosów - prawie 91%, zwracając uwagę na wydarzenia na Białorusi jako lekcję dla władz w Tadżykistanie. Abdumalik Kodirow podobnie jak Parwiz Mułłojanow również jest zdania, że Emomali Rachmon nikomu nie przekaze sterów rządu⁶³³. Wydaje się jednak, że przy prognozowaniu tego, jak może wyglądać kolejna kadencja Emomali Rachmona, nie można pomijać możliwości rezygnacji z pełnienia funkcji prezydenta na rzecz swojego syna. Mogłoby się tak wydarzyć np., gdyby Emomali Rachmon uznał, że warto wcześniej przekazać władzę synowi niż czekać do kolejnych wyborów. Pozwoliłoby to na pełnienie przez Emomali Rachmona swojego rodzaju nadzoru nad tym, jak radzi sobie jego syn, a Rustamowi Emomaliemu na zdobycie doświadczenia jak również wypracowanie pozycji i pogłębienie osobistych kontaktów w regionie⁶³⁴. Z kolei społeczeństwo mogłoby się przyzwyczaić do nowego przywódcy Tadżykistanu. Oczywiście, aby taki scenariusz mógł się zrealizować, nie tylko sytuacja wewnątrz Tadżykistanu powinna być stabilna, w wymiarze politycznym i gospodarczym, ale

⁶³² Zob. *Как противники отреагировали...*

⁶³³ Zob. И. Фируз, М. Юсуфзода, „*Рахмон никому не собирается...*”

⁶³⁴ Już pod koniec zeszłego roku można było obserwować zwiększającą się aktywność Rustama Emomali i budowanie pozycji w regionie. Pierwszą wizytę odbył w Rosji w listopadzie 2020 podczas, której spotkał się z m.in. Przewodniczącą Rady Federacji Walentiną Matwijenko, Zastępcą Premiera Aleksiejem Łogwinowiczem, merem Moskwy Siergiejem Sobjaninem. Zob. *Насыщенная программа: стало известно, с кем встретится Рустам Эмомали в Москве*, <https://tj.sputniknews.ru/politics/20201124/1032336419/vstrechy-rustam-emomali-moskow.html> (06.03.2021). Zob. *Таджикистан: визит Рустама Эмомали в Россию указывает на его растущую роль*, Link do źródła z którego pochodzi artykuł (tekst znajduje się na portalu internetowym <https://russian.eurasianet.org/>) został poddany konwersji <https://linkd.pl/ppadz> (06.03.2021).

również sytuacja międzynarodowa powinna być sprzyjająca – wówczas można było by się spodziewać pozytywnej reakcji Moskwy na rozpoczęcie sukcesji władzy⁶³⁵. Nie bez znaczenia w tym kontekście będą także dobre relacje Tadżykistanu z Uzbekistanem⁶³⁶, który pod przywództwem Szawkata Mirzijojeva na skutek zainicjowanych przez niego działań reformatorskich zmienia swoje oblicze⁶³⁷. Innym powodem rezygnacji Emomali Rachmona może mogłyby być przyczyny obiektywne związane ze stanem zdrowia Emomali Rachmona, który obecnie ma już 69 lat. Zgodnie z przepisami konstytucji w takim przypadku obowiązki prezydenta przejmuje przewodniczący Izby Wyższej Parlamentu, którym jest Rustam Emomali Rachmon.

Wybory prezydenckie były obserwowane i oceniane przez obserwatorów międzynarodowych reprezentujących państwa i organizacje międzynarodowe⁶³⁸. Największą delegację stanowiła Misja przedstawicieli WNP⁶³⁹, która od 21 września 2020 r. monitorowała przygotowania i przebieg wyborów prezydenckich w Tadżykistanie. Podczas konferencji prasowej podsumowującej pracę misji zwracano uwagę, że swoje funkcje obserwatorzy mogli

⁶³⁵ Zob. И. Галия, „Переворот как демократия”. *Революция, коронавирус и борьба за власть — как постсоветские страны Средней Азии пережили 2020 год*. https://lenta.ru/articles/2020/12/27/middle_asia/ (06.03.2021).

⁶³⁶ W kontekście relacji Tadżykistanu i Uzbekistanu warto odnotować, że wraz ze zmianą w 2016 r. rządu w Taszkencie, rozpoczął się proces normalizacji stosunków tadżycko-uzbeckich, które od momentu uzyskania przez obie republiki niepodległości miały złożoną i niełatwą historię. Inicjatorem procesu poprawienia relacji był premier, a następnie prezydent Uzbekistanu Szawkat Mirzijojev. Azja Centralna stała się głównym priorytetem jego dyplomacji, a wobec Tadżykistanu miała być prowadzona „otwarta i pragmatyczna” polityka. Za przełom dla współpracy tadżycko-uzbeckiej należy uznać rok 2018. W marcu 2018 r. prezydent Mirzijojev złożył „przełomową” wizytę państwową w Duszanbe. Po rozmowach strony podpisały szereg porozumień w dziedzinie gospodarki, bezpieczeństwa, nauki i kultury. Poprzednia oficjalna wizyta prezydenta Uzbekistanu w Tadżykistanie miała miejsce w czerwcu 2000 r. Zamrożenie relacji wynikało m.in. z utrzymujących się zagrożeń bezpieczeństwa po zakończeniu wojny domowej w 1997 r. w Tadżykistanie oraz prób wpływania przez Taszkient na wewnętrzną sytuację polityczną swojego sąsiada. Zob. Д.С. Попов, *Государства Центральной Азии во внешней политике Республики Таджикистан: проблемы и динамика взаимоотношений*, Проблемы Национальной Стратегии № 4 (61) 2020.

⁶³⁷ T. Bodio zwraca uwagę, że zmiany zainicjowane przez Szawkata Mirzijojeva dotyczą wszystkich kluczowych sfer życia społecznego i w zasadzie są totalną przebudową Uzbekistanu. Zaś ich celem jest demontaż do niedawna preferowanego „narodowego modelu państwowości uzbeckiej” na rzecz modelu odpowiadającego standardom nowoczesnego państwa oraz aspiracjom i oczekiwaniom obywateli wielonarodowościowego Uzbekistanu. Zob. T. Bodio, *Uzbekistan: A State Undergoing Total Reconstruction*, Polish Political Science Yearbook, vol. 49(2) (2020).

⁶³⁸ Według danych przytaczanych przez portal internetowy Radia Ozodi obserwatorów było 145 z 5 krajów, 6 organizacji międzynarodowych i 8 ambasad akredytowanych w Duszanbe. Zob. *В Таджикистане проходят...*

⁶³⁹ Misja przedstawicieli WNP akredytowała 98 obserwatorów reprezentujących: Republikę Azerbejdżanu, Republikę Białorusi, Republikę Kazachstanu, Republikę Kirgiską, Republikę Mołdawii, Federację Rosyjską, Republikę Uzbekistanu, Zgromadzenie Międzyparlamentarne Państw Członkowskich WNP, Zgromadzenie Parlamentarne Związku Białorusi i Rosji, a także Komitet Wykonawczy WNP. Wśród nich byli posłowie do parlamentów narodowych, przedstawiciele korpusu dyplomatycznego, komisji wyborczych państw członkowskich WNP.

pełnić w sposób wolny i niezależny, kierując się ustawodawstwem Republiki Tadżykistanu, dokumentami Wspólnoty, przestrzegając zasady nieingerencji w proces wyborczy oraz poszanowania suwerenności państwa. W dniu wyborów przedstawiciele misji odwiedzili 487 lokali wyborczych. Odnotowali, że lokale wyborcze były w odpowiedni sposób zabezpieczone poprzez stosowanie sprzętu ochronnego (maski, rękawiczki), środki dezynfekujące do rąk i powierzchni, przestrzeganie dystansu społecznego przez wyborców, członków komisji obwodowych, obserwatorów. Jeśli chodzi o samo głosowanie, według obserwatorów z WNP odbyło się ono w spokojnej atmosferze, przy wysokiej frekwencji wyborczej. Członkowie misji byli obecni przy liczeniu głosów i stwierdzili, że procedura ta została przeprowadzona zgodnie z wymogami prawa. Obserwatorzy z WNP nie odnotowali żadnych naruszeń, które mogłyby mieć wpływ na wyniki wyborów. Ponadto zwrócili uwagę na organizacyjny aspekt wyborów – ich zdaniem były przeprowadzone na wysokim poziomie, do czego przesłużyło się wsparcie władz dla komisji wyborczych. Natomiast jeśli chodzi o ogólną ocenę wyborów prezydenckich w Tadżykistanie, misja obserwacyjna Wspólnoty Niepodległych Państw doszła do następujących wniosków:

- wybory odbyły się zgodnie z Konstytucją i Ustawą Konstytucyjną Republiki Tadżykistanu *W sprawie wyboru Prezydenta Republiki Tadżykistanu*,
- przestrzegano ogólnie uznanych zasad przeprowadzania demokratycznych wyborów,
- wybory były otwarte, konkurencyjne i zapewniały wyborcom Republiki Tadżykistanu swobodne wyrażanie woli⁶⁴⁰.

Takie stanowisko nie jest zaskoczeniem, ponieważ misje przedstawicieli państw WNP wszystkie dotychczasowe wybory, odbywające się w Tadżykistanie oceniały pozytywnie i uznawały je za spełniające standardy demokratyczne.

Kolejną organizacją, która wysłała misję obserwatorów, była Szanghajska Organizacja Współpracy (SzOW). Podobnie jak miało to miejsce w przypadku oceny wyborów przez obserwatorów misji WNP, misja SzOW⁶⁴¹ pozytywnie oceniła wybory na Prezydenta Republiki Tadżykistanu. Misja SzOW uznała, że władze dobrze przygotowały wybory, odnotowując m.in. że instytucje państwowe nawiązały współpracę z organizacjami społecznymi w celu zapewnienia normalnych warunków przeprowadzania wyborów i utrzymania porządku

⁶⁴⁰ Zob. *Пресс-конференция Миссии наблюдателей СНГ по результатам наблюдения за подготовкой и проведением выборов Президента Республики Таджикистан прошла в Душанбе*, <http://cis.minsk.by/news/16598> (13.03.2021).

⁶⁴¹ Misja SzOW składała się z 16 akredytowanych obserwatorów - przedstawicieli organów ustawodawczych, wykonawczych i wyborczych, instytucji naukowych, dyplomatów państw członkowskich SzOW, a także urzędników Sekretariatu SzOW. Na jej czele stanął Sekretarz Generalny SzOW Władimir Norow.

publicznego, a ponadto opracowano i wydrukowano 10 000 egzemplarzy instrukcji dla wolontariuszy. W przypadku kampanii wyborczej w opinii Misji SzOW wydarzenia były jawne i szczegółowo relacjonowane w mediach, zgodnie ustawodawstwem Republiki Tadżykistanu. Natomiast uczestnikom procesu wyborczego zapewniono równe warunki, niezależnie od przynależności partyjnej i poglądów politycznych, jak również opublikowano programy kandydatów, co miało świadczyć o jawności i przejrzystości kampanii wyborczej oraz o istnieniu konkurencji. W odniesieniu do przebiegu samego głosowania obserwatorzy misji SzOW nie dostrzegli żadnych uchybień i nieprawidłowości. Odnotowali natomiast, że członkowie komisji wyborczych zapewnili warunki niezbędne do przeprowadzenia procedury głosowania. Misja SzOW zwróciła również uwagę, że jej przedstawiciele, będąc obecnymi przy otwieraniu i zamykaniu lokali wyborczych, liczeniu kart do głosowania i sporządzaniu odpowiednich protokołów z wyników głosowania, nie odnotowali żadnych naruszeń ustawodawstwa Republiki Tadżykistanu. Nie otrzymali także żadnych sygnałów, komentarzy ani skarg w trakcie procesu wyborczego. Ponadto misja SzOW stwierdziła, że w związku z pandemią władze Tadżykistanu przyłożyły szczególną wagę do środków bezpieczeństwa sanitarno-epidemiologicznego, w szczególności w dniu wyborów przy wejściu do lokali wyborczych zorganizowano bezkontaktową kontrolę temperatury oraz wyposażono wszystkich członków obwodowych komisji wyborczych i wyborców w środki ochrony indywidualnej (maski, rękawiczki). W swoim podsumowaniu, co nie jest zaskoczeniem, misja SzOW uznała wybory Prezydenta Republiki Tadżykistanu za otwarte, wolne i zgodne z obowiązującym ustawodawstwem oraz międzynarodowymi zobowiązaniami Republiki Tadżykistanu⁶⁴².

Z kolei Unia Europejska oświadczyła, że wybory prezydenckie w Tadżykistanie odbyły się w sposób pokojowy i uporządkowany. Zwróciła jednak uwagę, że władze zignorowały zalecenia misji ODHIR/OBWE po wyborach parlamentarnych, które odbyły się w marcu zeszłego roku, w tym nie zapewnili niezależności mediów i pluralizmu politycznego. W opinii UE konieczne jest podjęcie znacznych wysiłków w przeprowadzeniu wyborów zgodnie ze zobowiązaniami podjętymi przez Tadżykistan wobec ODHIR/OBWE w zakresie międzynarodowych standardów przeprowadzenia demokratycznych wyborów, w tym wolności

⁶⁴² Zob. *Statement by the Observer Mission of the Shanghai Cooperation Organisation on monitoring the preparations for and holding of the presidential elections in the Republic of Tajikistan*, <http://eng.sectosco.org/news/20201012/683159.html> (15.03.2021).

mediów i bezstronnych relacji politycznych w całym kraju⁶⁴³. UE wyraziła także gotowość do współpracy z Tadżykistanem przy realizacji zaleceń ODHIR/OBWE⁶⁴⁴.

W przypadku udziału misji obserwatorów z ODHIR/OBWE w Tadżykistanie sytuacja była skomplikowana i nie było pewne, czy w ogóle do Duszanbe przybędą⁶⁴⁵. Ostatecznie misja ODHIR/OBWE przybyła, ale dopiero pod koniec września, licząc zaledwie 7 przedstawicieli z Iwiliną Aleksiewa-Robinson jako szefową delegacji na czele. Zgodnie z treścią komunikatu misja miała ocenić proces wyborczy pod kątem zgodności ze zobowiązaniami OBWE oraz innymi zobowiązaniami i standardami międzynarodowymi dotyczącymi demokratycznych wyborów, a także ustawodawstwem krajowym. Obserwatorzy mieli przyjrzeć się w szczególności następującym kwestiom: ramom prawnym wyborów, przeprowadzaniu wyborów, prowadzeniu kampanii, rozstrzyganiu sporów wyborczych, zasadach finansowania kampanii, a także otoczeniu medialnemu i relacjom medialnym z wyborów. Należy przy tym zwrócić uwagę, że misja nie miała prowadzić systematycznej ani kompleksowej obserwacji głosowania, liczenia głosów i zestawień w dniu wyborów. Członkowie misji mieli jednak odwiedzić niewielką liczbę lokali wyborczych w dniu wyborów⁶⁴⁶. Pomimo ograniczonego zakresu działania misji ODHIR/OBWE odnotowano wiele nieprawidłowości na poziomie systemowym, m.in. uznano, że przepisy prawne zawierają liczne i nieuzasadnione ograniczenia praw wyborczych i podstawowych wolności, w tym prawa do głosowania i bycia wybranym, wolności zgromadzeń, zrzeszania się i wypowiedzi, przepisy nadal nakładają na kandydatów ograniczenia, często dyskryminujące, związane z długością pobytu, wykształceniem, niepełnosprawnością i karalnością, kampania wyborcza odbyła się w ściśle kontrolowanej przez władze atmosferze, w większości monitorowanych lokali wyborczych zauważono, że frekwencja w obwodowych komisjach wyborczych w ciągu dnia była znacznie zawyżona w porównaniu z liczbą podpisów na odpowiednich listach. Obserwatorzy odnotowali również

⁶⁴³ Należy wskazać, że władze tadżyckie były w ostatnich latach krytykowane za wywieranie presji na niezależne media i prześladowanie osób o innych poglądach i przekonaniach politycznych.

⁶⁴⁴ „Pozostajemy wiarygodnym partnerem we współpracy z Tadżykistanem, aktywnie promując modernizację gospodarczą, trwałą i sprawiedliwy wzrost społeczno-gospodarczy, a także intensyfikację reform w zakresie rządzenia i współpracy regionalnej” – można przeczytać w oświadczeniu wydanym przez UE po wyborach prezydenckich w Tadżykistanie. Zob. *Statement by the Spokesperson on the presidential elections*, https://eeas.europa.eu/delegations/tajikistan/86799/tajikistan-statement-spokesperson-presidential-elections_en (18.03.2021).

⁶⁴⁵ Pomimo, że wybory w Tadżykistanie miały odbyć się 11 października to media donosiły, iż na 22 września ODHIR / OBWE nadal nie podjął ostatecznej decyzji co do wysłania obserwatorów do Tadżykistanu, która jednocześnie wskazywała, najprawdopodobniej będzie to niewielka liczba obserwatorów, którzy jeśli przyjadą to raczej w ramach krótkiej misji. Zob. *БДИПЧ: решение об отправке в Таджикистан миссии наблюдателей пока не принято*, <https://rus.ozodi.org/a/30851902.html> (20.03.2021).

⁶⁴⁶ Zob. *Election assessment mission*, <https://www.osce.org/odihr/elections/tajikistan/465060> (20.03.2021).

przypadki rozdawania wyborcom więcej niż jednej karty do głosowania przez pracowników komisji wyborczych. Dlatego też wybory prezydenckie nie zostały pozytywnie ocenione i uznane za demokratyczne przez ODHIR/OBWE. Obserwatorzy z uwagi na skalę koniecznych reform, zdefiniowali jedynie priorytetowe zalecenia związane z kompleksową reformą ram prawnych, z równym i sprawiedliwym traktowaniem wszystkich kandydatów na poziomie legislacyjnym i praktycznym, z niezależnością i bezstronnością organizatora wyborów, z dokładnością w rejestrowaniu wyborców, z możliwością prowadzenia prawdziwie konkurencyjnej kampanii wyborczej, z przejrzystością w aspektach finansowania kampanii, z wolnością mediów, z gwarancjami skutecznej ochrony prawnej, z nieograniczoną obserwacją wyborów przez obserwatorów cywilnych i międzynarodowych, z integralnością procedur w dniu wyborów, a także ogólną przejrzystość procesu wyborczego. Ponadto, ODIHR/OBWE wyraziła gotowość pomocy władzom Tadżykistanu w dalszym usprawnianiu procesu wyborczego i realizacji zaleceń⁶⁴⁷. Tak nieduża misja ze strony ODHIR/OBWE, jak również ograniczony zakres przeprowadzonego monitoringu wyborów wynika z osłabienia współpracy ze strony Tadżykistanu, który nie wdraża rekomendacji przygotowanych przez wcześniejsze misje obserwatorów, na co również UE zwracała uwagę w swoim stanowisku⁶⁴⁸. Warto zwrócić uwagę, że w dotychczasowej historii udziału obserwatorów z ODHIR/OBWE w misjach w Tadżykistanie⁶⁴⁹ żadne wybory, które odbyły się w tej republice, zarówno te parlamentarne, jak i prezydenckie, nie zostały uznane przez ODHIR/OBWE za prawdziwie demokratyczne.

⁶⁴⁷ Zob. *Республика Таджикистан, Президентские Выборы, 11 октября 2020. Миссия БДИПЧ по оценке выборов. Заключительный отчет*, Warszawa 29 января 2021, Бюро по демократическим институтам и правам человека.

⁶⁴⁸ Należy przypomnieć, że w styczniu zeszłego roku przed wyborami parlamentarnymi, ODHIR / OBWE zastanawiał się, czy w ogóle wysłać swoich obserwatorów do Tadżykistanu. W ich opinii bowiem od czasu poprzednich wyborów parlamentarnych poziom przestrzegania podstawowych praw i wolności pogorszył się jeszcze bardziej. Pomimo tego, ODHIR / OBWE wysłał do Tadżykistanu misję obserwatorów, uzasadniając to zainteresowaniem społeczeństwa obywatelskiego obecnością międzynarodowych obserwatorów oraz chęcią władz do kontynuowania dialogu w kwestiach wyborczych. Był to pierwszy przypadek, że ODIHR/ OBWE odmówił wysłania długoterminowych obserwatorów do monitorowania wyborów w Tadżykistanie. Misja wysłana została na krótki czas i liczyła zaledwie 7 osób. Międzynarodowi obserwatorzy doszli m.in. do wniosku, że tadżyccy wyborcy w marcowych wyborach: *nie mieli prawdziwej politycznej alternatywy. Wybory parlamentarne odbyły się w atmosferze ścisłej kontroli, systematyczne łamanie podstawowych praw i wolności politycznych nie pozostawiało miejsca na dyskusję polityczną, opozycja została wykluczona z krajobrazu politycznego*. Zob. M. Юсуфзода, *ОБСЕ направит наблюдателей на выборы в Таджикистан, но с оговоркой*, <https://rus.ozodi.org/a/30383077.html> (20.03.2021); Zob. *Республика Таджикистан, Парламентские Выборы, 1 марта 2020. Миссия БДИПЧ по оценке выборов. Заключительный отчет*, Warszawa 27 мая 2020, Бюро по демократическим институтам и правам человека.

⁶⁴⁹ Pierwsze wybory w Tadżykistanie, które były obserwowane przez przedstawicieli OBWE / ODHIR były to wybory parlamentarne, które odbyły się w 2000 r.

Uwagi końcowe

W marcu 2020 r. w Tadżykistanie odbyły się wybory parlamentarne, a pół roku później prezydenckie. Wybory do Parlamentu były jednak tylko swojego rodzaju wstępem dla wyborów prezydenckich. Miały bowiem pokazać aktualne nastroje panujące w społeczeństwie, jak również zainteresowanie społeczności międzynarodowej sytuacją w Tadżykistanie.

Pomimo, że instytucja prezydenta w niepodległym Tadżykistanie liczy niecałe 30 lat, zdążyła już przejść znaczne przemiany i stać się centralnym punktem w systemie politycznym, który przynajmniej w teorii opiera się na trójpodziale władzy. Sam system polityczny ewoluował jednak w kierunku autorytarnym, czego najlepszą egzemplifikacją są np. prześladowania oponentów politycznych (np. delegalizacja Partii Islamskiego Odrodzenia), kult jednostki, wybory niespełniające standardów międzynarodowych, dominacja jednej partii czy bardzo ograniczone możliwości funkcjonowania wolnych mediów. Prezydent posiada szerokie kompetencje ustawodawcze, nominacyjne, a także w obszarze polityki zagranicznej, obronnej i bezpieczeństwa. Zakres uprawnień prezydenta plasuje tę instytucję na pozycji dominującej w zakresie realizacji władzy wykonawczej i jednocześnie akcentuje duży wpływ poprzez dominującą w parlamencie Ludowo-Demokratyczną Partię Tadżykistanu na organy władzy ustawodawczej. Z kolei budowę i utrzymanie systemu autorytarnego w Tadżykistanie, ułatwia trybalizm i podziały etno-regionalne kraju, które są charakterystyczne dla całego regionu Azji Centralnej.

Przeprowadzona analiza sylwetek kandydatów w wyborach prezydenckich z 2020 r. i ich postulatów programowych pokazała, że nie stanowili oni realnej konkurencji dla urzędującego prezydenta, a same wybory miały charakter pozorowany czy też fasadowy. Udział „opozycyjnych” kandydatów w ubiegłorocznych wyborach miał świadczyć o tym, że w Tadżykistanie możliwy jest alternatywny wybór, podobnie jak miało to miejsce w wyborach w 2013 r. W swoich programach konkurenci Emomali Rachmona koncentrowali się przede wszystkim na kwestiach społeczno-gospodarczych, unikając tematów politycznych, np. korupcji czy nadużyć władzy. Z kolei program Emomali Rachmona był kontynuacją prowadzonej przez niego polityki i w porównaniu do tych zaprezentowanych przez konkurentów stanowił spójny i kompleksowy plan na całą kadencję. Oczywiście otwartym pytaniem pozostaje, czy w takim kształcie będzie on realizowany.

Z analizy przebiegu kampanii wyborczej wynika, że kandydaci nie mieli równych szans wyborczych. Na rzecz Emomali Rachmona pracował cały aparat władzy, miał on także nieograniczony dostęp do mediów państwowych, na co jego rywale nie mogli liczyć.

W związku z tym, że udział „opozycyjnych” kandydatów był wcześniej zaplanowany i mieli oni tylko pozorować, że realnie walczą o zwycięstwo, w opinii władz, nie było więc konieczności udzielenia im dostępu do mediów. Sposób prowadzenia przez nich kampanii również potwierdza że wybory miały charakter pozorowany, a kandydaci nie stanowili politycznego zagrożenia dla Emomali Rachmona. Ich reakcje po ogłoszeniu wyników stanowią kolejny dowód, że nie byli realną konkurencją i nie zależało im na zwycięstwie. Natomiast to, co poniekąd mogło zaskakiwać, to fakt, że przewodniczący Partii Demokratycznej Tadżykistanu Saiddżafar Usmonzoda nie został zarejestrowany jako kandydat. W opinii tadżyckich politologów nie stanowi on realnej opozycji, a więc władze mogły dopuścić go do wyborów⁶⁵⁰. Pojawienie się z kolei Faromuza Irgaszewa wśród potencjalnych kandydatów, za którym nie stała żadna siła polityczna, mogło być pewnego rodzaju zaskoczeniem. Z drugiej strony jednak, bliższa analiza jego aktywności politycznej pokazuje, że nie można było wykluczać jego chęci realnego włączenia się do wyborów prezydenckich.

Wybory spotkały się z krytyką Socjaldemokratycznej Partii Tadżykistanu, jak również Narodowego Sojuszu Tadżykistanu i „Grupy 24”. Taka postawa była całkowicie zgodna z ich dotychczasową działalnością. Podmioty te są uznawane zarówno przez ekspertów tadżyckich, jak i międzynarodowych za prawdziwie opozycyjne. W tym kontekście warto zwrócić uwagę, że nie mają one jednak realnej siły, by konkurować o władzę z Emomali Rachmonem i Partią Ludowo-Demokratyczną Tadżykistanu. Narodowy Sojusz Tadżykistanu (członkiem jest m.in. Partia Islamskiego Odrodzenia) oraz „Grupa 24” to organizacje działające poza granicami Tadżykistanu, co dodatkowo utrudnia im walkę o władzę.

Wybory były obserwowane przez oddelegowanych przedstawicieli organizacji międzynarodowych. Nie było trudno przewidzieć, jakie stanowiska przez nich zostaną zaprezentowane. Zarówno przygotowania, kampania wyborcza jak i sam dzień głosowania zostały pozytywnie ocenione przez Misję Obserwatorów WNP i Misję Obserwatorów SzOW. Uznały one wybory za otwarte, wolne i zgodne z prawem. Z kolei UE odnotowała, że przebiegły one w sposób pokojowy. Zwróciła natomiast uwagę, że władze Tadżykistanu zignorowały zalecenia misji ODHIR/OBWE po wyborach parlamentarnych, oferując jednocześnie współpracę w ich wdrożeniu. Misja ODHIR/OBWE odnotowała wiele

⁶⁵⁰ Sam Saiddżafar Usmonzoda uważa się za konstruktywną opozycję, która współpracuje z władzą, jeśli uważa to za stosowne, a jeśli dostrzega błędy przez nią popełniane, pozwala sobie na jej krytykę. I rzeczywiście, w mediach można trafić na informacje nt. jego krytycznych ocen władz Tadżykistanu. Należy jednak wskazać, że nie jest to wystarczającego, by można było uznać Saiddżafara Usmonzodę z Partią Demokratyczną Tadżykistanu za realną konkurencję i opozycję.

nieprawidłowości na poziomie systemowym, dlatego też wybory prezydenckie nie zostały pozytywnie ocenione i uznane za demokratyczne. Sformułowała także szereg rekomendacji deklarując gotowość pomocy władzom Tadżykistanu w dalszym usprawnianiu procesu wyborczego.

Wybory z 2020 r. mogą zapaść w pamięć nie tylko z uwagi na to, że odbyły się one w czasie pandemii, ale też dlatego, że mogły to być pierwsze i zarazem ostatnie w których startował Lider Narodu Emomali Rachmon. Wprawdzie konstytucja nie ogranicza liczby kadencji, ale w 2027 r. Emomali Rachmon będzie miał już 76 lat. Biorąc zatem pod uwagę chęć utrzymania w przyszłości rodziny Rachmonów przy władzy, wydaje się, że Emomali Rachmon powinien pozwolić wystartować w 2027 r. swojemu synowi. W ten sposób Rustam będzie mógł zdobyć odpowiednie doświadczenie i zbudować autorytet, co po śmierci Emomali Rachmona będzie istotnym czynnikiem dla utrzymania przez niego władzy. Oczywiście nie można wykluczyć, że już w czasie obecnej kadencji urzędujący prezydent dojdzie do wniosku, że czas przekazać władzę Rustamowi. Samemu jako Lider Narodu będzie sprawował swojego rodzaju ochronę i pieczę nad poczynaniami syna. Powstaje jednak pytanie, czy zgodzi się, aby jego syn został prezydentem Tadżykistanu w młodszym wieku niż on sam, gdy pierwszy raz obejmował urząd prezydenta (nie da się wykluczyć, że ambicje wezmą górę nad pragmatyczną i chłodną oceną). W tym kontekście istotnymi czynnikami dla rozpoczęcia procesu sukcesji władzy w Tadżykistanie będzie z jednej strony sytuacja wewnętrzna (stabilność polityczna i gospodarcza), jak i zewnętrzna (m.in. postawa Rosji i Uzbekistanu, stabilność otoczenia Tadżykistanu w szczególności Afganistanu).

Podsumowując rozważania dotyczące wyborów prezydenckich w 2020 r. w Tadżykistanie, należy stwierdzić, że ich przebieg, podobnie jak poprzednich, determinuje system stworzony i umacniany przez Emomali Rachmona. Trzeba przy tym podkreślić, że trybalizm i podziały etno-regionalne kraju sprzyjały jego budowie i utrzymaniu. Wybory prezydenckie z 2020 r. pokazały, że system nadal działa, Emomali Rachmon piąty raz z rzędu wygrał, zbliżając się do rekordu w długości sprawowania władzy w państwach postradzieckich. Jednak prawdziwym testem na stabilność i trwałość systemu będzie proces tranzytu władzy i rządu następcy Lidera Narodu. W kontekście systemu stworzonego przez Rachmona, warto na koniec nadmienić, że z punktu widzenia rozwoju społeczno-gospodarczego system spowodował, że Tadżykistan strukturalnie jest państwem słabym, co tylko uwydatniła pandemia, i wymagającym głębokich reform.

Streszczenie:

Autor analizuje wybory prezydenckie w Tadżykistanie, które odbyły się w warunkach pandemii koronawirusa SARS-CoV-2 powodującego chorobę COVID-19. Swój wywód rozpoczyna od omówienia instytucji prezydenta w systemie politycznym Tadżykistanu. Następnie analizuje sylwetki kandydatów i ich programy wyborcze. Kolejną część poświęca przygotowaniom wyborów i przebiegowi samej kampanii, która odbyła się w czasie pandemii. W ostatniej części artykułu autor analizie poddaje wyniki wyborów i omawia reakcję kandydatów na rozstrzygnięcie wyborcze. Dla pełniejszej ilustracji przebiegu wyborów, w tej części przedstawiona została również ocena wyborów dokonana przez tadżyckich ekspertów i organizacje międzynarodowe, które przysłały specjalne misje obserwatorów. W podsumowaniu swoich rozważań dotyczących wyborów prezydenckich w 2020 r. wskazuje, że ich przebieg, podobnie jak poprzednich, determinuje system stworzony i umacniany przez Emomali Rachmona. Natomiast to proces tranzytu władzy i rządu następcy Emomali Rachmona będą prawdziwym testem na stabilność i trwałość systemu

Słowa kluczowe:

Tadżykistan, instytucja prezydenta, wybory prezydenckie, kampania wyborcza, kandydaci, programy wyborcze, pandemia koronawirusa SARS-CoV-2, Emomali Rachmon

Key words:

Tajikistan, institution of the president, presidential election, election campaign, candidates, election programmes, coronavirus SARS-CoV-2 pandemic, Emomali Rahmon

Bibliografia:

1. Абдуллоев И. Р., *Из истории реформирования политической системы в Таджикистане*, Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, 2013, nr 3 (55).
2. Андреев А., *Взлет и падение Партии Исламского Возрождения в Таджикистане*, Вестник Санкт-Петербургского Университета, Политология. Международные Отношения, Т. 10. Вып. 2. 2017.
3. Арипов А., *Рахмон пошел в гости к народу – на встречу выборам президента Таджикистана*, <https://www.currenttime.tv/a/rakhmon-poshel-v-gosti-k-narodu/30764020.html>
4. Ашуров А., *Рустам Латифзода: „Народу же сделал свой выбор”*, <https://rus.ozodi.org/a/30865706.html>
5. Ахмади М., *Бывший милиционер – кандидат от Компартии „метит” в президенты Таджикистана*, <https://rus.ozodi.org/a/30850233.html>
6. Ахмади М., *Соперники президента или управляемые кандидаты?* <https://rus.ozodi.org/a/30844103.html>
7. Asadułłajew I., Bodio T., *Psychopolityczne i kulturowe następstwa wojny domowej*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan. Historia, społeczeństw, polityka*, Warszawa 2002.
8. Ашуров А., *Рустам Латифзода: „Народ уже сделал свой выбор”*, <https://rus.ozodi.org/a/30865706.html>

9. В Таджикистане проходят выборы президента, <https://rus.ozodi.org/a/30886851.html>
10. Бакозода Х., Глава ВОЗ в РТ: в Таджикистане немного увеличилось число заболевших пневмонией и COVID-19, <https://rus.ozodi.org/a/30841703.html>
11. Бакозода Х., Почему в Таджикистане не вводят всеобщий карантин из-за коронавируса? <https://rus.ozodi.org/a/30598550.html>
12. БДИПЧ: решение об отправке в Таджикистан миссии наблюдателей пока не принято, <https://rus.ozodi.org/a/30851902.html>
13. Бобоходжиев М., Устранить коррупцию, каждому по квартире, построить метро... Что обещают кандидаты, если займут кресло президента? <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/power/20200918/ustranit-korruptsiyu-kazhdomu-po-kvartire-postroit-metrochto-obetshayut-kandidati-esli-zaimut-kreslo-prezidenta>
14. Bodio T., *Etnokracja w Azji Centralnej*, w: T. Bodio, W. Jakubowski (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Tom 2, Warszawa, 2010.
15. Bodio T., *Uzbekistan: A State Undergoing Total Reconstruction*, Polish Political Science Yearbook, vol. 49(2) (2020).
16. Bodio T., Mołdawa T., *Konstytucje państw Azji Centralnej: tradycje i współczesność*, Warszawa 2007.
17. Bodio T., Załęski P., *Elity władzy w Azji Centralnej*, Warszawa 2008.
18. Саркорова А., Выборы в Таджикистане: без альтернативы и интриги, https://www.bbc.com/russian/international/2013/11/131107_tajikistan_elections_final
19. Сдача в эксплуатацию здания детского сада «Кабутар» на 250 детей в городе Гиссар, <http://www.prezident.tj/ru/node/23904>
20. Сдача в эксплуатацию международного торгового центра «Сомон-Плаза» в городе Худжанд, <http://www.prezident.tj/ru/node/23884>
21. СДПТ бойкотировала президентские выборы-2020, <https://rus.ozodi.org/a/30813045.html>
22. Центризбирком Таджикистана отказал лидеру Демпартии в регистрации кандидатом в президенты, <https://rus.ozodi.org/a/30838526.html>
23. Центризбирком Таджикистана подвел окончательные итоги президентских выборов, <https://rus.ozodi.org/a/30892974.html>
24. Цеслевская А., Мухиддин Кабири: „Таджикистан должен быть светским государством”, <https://www.fergananews.com/articles/10181>
25. ЦИК: на выборах будут предприняты все санитарно-эпидемиологические меры, <https://rus.ozodi.org/a/30839310.html>
26. ЦИК Таджикистана заявил о принятии поправок в Конституцию страны, <https://ria.ru/20160601/1441618848.html>
27. Старт деятельности нового швейного цеха ООО „Нассоджи Худжанд” <http://www.prezident.tj/ru/node/23882>
28. Союз молодежи Таджикистана выдвинул Эмомали Рахмона в президенты, <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20200831/soyuz-molodezhi-tadzhikistana-vidvinul-emomali-rahmona-v-prezidenti>

29. COVID-19: Tajikistan Officially Confirms First Cases, <https://www.rferl.org/a/covid-19-kyrgyzstan-easing-business-restrictions/30585076.html>
30. Что известно о кандидате на пост президента от ПЭРТ Рустаме Рахматзоде <https://tj.sputniknews.ru/elections/20200824/1031781911/rustam-rahmatzoda-kandidat-prezidenty-tajikistana-2020.html>
31. Чоршанбиев П., *Таджикистан добивается получения дополнительной помощи от международных доноров*, <https://asiaplustj.info/news/tajikistan/economic/20200512/tadzhikistan-dobivaetsya-polucheniya-dopolnitelnoi-pomotshi-mezhdunarodnih-donorov>
32. Czachor R., Instytucja „lidera narodu” w republikach Azji Środkowej. Analiza prawno-porównawcza, Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze 10, 2019
33. Czachor R., Reformy konstytucyjne w państwach Azji Środkowej. Analiza porównawcza, Zeszyty Naukowe Uczelni Jana Wyżykowskiego. Studia z Nauk Społecznych, 2019, nr 12, s. 35–50.
34. Дадабаева З., *Таджикистан и коронавирус: что будет с экономическим развитием?* https://cabar.asia/ru/tadzhikistan-i-koronavirus-chto-budet-s-ekonomicheskim-razvitiem/#_ftn9
35. Досжанов Е., *Выборы президента почти без агитации. Остались сутки до голосования в аглаву Таджикистана*, <https://www.currenttime.tv/a/tajikistan-ready-president-election/30884482.html>
36. Джорбенадзе И., *Рахмон выиграл за себя и за своего парня*, <https://www.rosbalt.ru/world/2020/10/12/1867709.html>
37. ЕС: *Власти Таджикистана пренебрегли рекомендациями международных наблюдателей*, <https://rus.ozodi.org/a/30889340.html>
38. *Экономист, бизнесмен и политик: кто следующий кандидат в президенты Таджикистана*, <https://tj.sputniknews.ru/elections/20200823/1031777819/Ekonomist-biznesmen-politik-kto-sleduyuschiy-kandidat-prezident-Tajikistan.html>
39. *Election assessment mission*, <https://www.osce.org/odihr/elections/tajikistan/465060>
40. *Election Guide*, <https://www.electionguide.org/elections/id/2288/>
41. *Эмомали Рахмон победил на пять с плюсом*, <https://www.kommersant.ru/doc/4529535#id1960102>
42. *Фаромуз Иргашев: Если меня не зарегистрируют, то я обращаюсь в ООН*, <https://rus.ozodi.org/a/30820192.html>
43. *Фируз И., Юсуфзода М., „Рахмон никому не собирается передавать власть”. Реакции кандидатов, наблюдателей и экспертов на итоги президентских выборов в Таджикистане*, <https://rus.ozodi.org/a/30888717.html>
44. *General Agreement on the Establishment of Peace and National Accord in Tajikistan, Moscow, 27 June 1997*, https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/TJ_970627_GeneralAgreementontheEstablishmentPeaceNationalAccordinTajikistan.pdf
45. *Хадыров Р. Ю., Особенности политической системы Таджикистана, Проблемы постсоветского пространства, 2016;(2).*

46. Хадыров Р. Ю., *Политический рельеф Таджикистана: спектр и актуальные соотношения основных политических сил республики*, Теории и проблемы политических исследований. 2017. Том 6. № 1А.
47. Хакимов Ш., *Конституционализм в Таджикистане: путь к демократии или укрепление авторитаризма?*, „Центральная Азия и Кавказ” 2013, № 1 / том 16.
48. Хлюпин В., *Династия Рахмонидов. Таджикский огран/орган авторитаризма. Ч. I*, <https://centrasia.org/newsA.php?st=1555276740>
49. Хуррамов Х., *„Инициатива наказуема”. Почему в Таджикистане не внедряют электронны выборы*, <https://rus.ozodi.org/a/30848553.html>
50. Хуррамов Х., *Претенденты на власть: кто с чьей помощью выходит на борьбу за кресло президента Таджикистана*, <https://rus.ozodi.org/a/30835228.html>
51. Ибрагимова Г., *„Переворот как демократия”. Революция, коронавирус и борьба за власть — как постсоветские страны Средней Азии пережили 2020 год*. https://lenta.ru/articles/2020/12/27/middle_asia/
52. *Интервью судьи Верховного суда Азизова Шамса Одинаевича относительно запрета деятельности ПИВТ*, <http://tajemb.kiev.ua/tajikistannews/intervyu-sudi-verhovnogo-suda-azizova-shamsa-odinaevicha-otnositelno-zapreta-deyatelnosti-pivt/>
53. Ismailow S., *System polityczny i uwarunkowania jego rozwoju*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan, Historia, społeczeństwo, polityka*, Warszawa 2002.
54. *История президентских выборов за годы независимости Таджикистана*, <http://avesta.tj/2020/10/11/istoriya-prezidentskih-vyborov-za-gody-nezavisimosti-tadzhikistana/>
55. Jakubowski W., Szaripow S., *Partie polityczne i ruchy społeczne*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan, Historia, społeczeństwo, polityka*, Warszawa 2002.
56. Юлдашев А., *Союзмолодежи Таджикистана выдвинул Эмомали Рахмона в президенты*, <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20200831/soyuzmolodezhi-tadzhikistana-vidvinul-emomali-rahmona-v-prezidenti>
57. Юсуфзода М., *Демпартия Таджикистана выдвинула своего кандидата в президенты. Повторяется сценарий 2013-го?*, <https://rus.ozodi.org/a/30798031.html>
58. Юсуфзода М., *Кто остается в гонке? Кандидаты в президенты завершили сбор подписей*, <https://rus.ozodi.org/a/30834700.html>
59. Юсуфзода М., *С каким бюджетом кандидаты в президенты вступили в предвыборную гонку?*, <https://rus.ozodi.org/a/30846983.html>
60. Юсуфзода М., *Фаромуз Иргашев решил уничтожить листы с подписями сторонников*, <https://rus.ozodi.org/a/30838119.html>
61. Юсуфзода М., *ОБСЕ направит наблюдателей на выборы в Таджикистан, но с оговоркой*, <https://rus.ozodi.org/a/30383077.html>
62. Касаткин А., *Адвокат в Таджикистане решил пойти в президенты. К нему тут же пришли спецслужбы*, <https://www.currenttime.tv/a/ergashev-president-detention-tajikistan/30821452.html>
63. Kakareko K., *Pozycja prezydenta w systemie konstytucyjnym Tadżykistanu*, w: J. Marszałek-Kawa, P. Wawrzyński (red.), *Prawo i polityka na wschód od Europy*, Toruń 2014.
64. Камолова М., *Наши выбор-достойный кандидат!* http://narodnaya.tj/index.php?option=com_content&view=article&id=12222:2020-10-08-06-15-57&catid=115:vibory2020&Itemid=271

65. Как противники отреагировали на победу Эмомали Рахмона, <https://tj.sputniknews.ru/elections/20201012/1032074832/protivniki-reactsia-pobeda-emosali-rahmon.html>
66. Кандидат в президенты Рустам Латифзода - биография и предвыборные обещания, <https://tj.sputniknews.ru/elections/20200829/1031810066/rustam-latifzoda-vybory-tajikistan-2020.html>
67. Kardaś R. K., *Procesy demograficzne w Tadżykistanie*, Studia Wschodnioeuropejskie, 13/2020. <http://swe.uw.edu.pl/Nr%2013.pdf>
68. Khurramow K., *Strengthening Clans as a Basis for Power Succession in Tajikistan*, <https://cabar.asia/en/khursand-khurramov-strengthening-clans-as-a-basis-for-power-succession-in-tajikistan>
69. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года, <https://mfa.tj/ru/main/tadzhikistan/konstitutsiya>
70. Конституционный Закон Республики Таджикистан от 21 июля 1994 года О выборах Президента Республики Таджикистан, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30586353#pos=0;0
71. Коронавирус в Таджикистане, Статистика за сентябрь 2020, <https://index.minfin.com.ua/reference/coronavirus/geography/tajikistan/2020-09/>
72. Коронавирус в Таджикистане, Статистика за октябрь 2020, <https://index.minfin.com.ua/reference/coronavirus/geography/tajikistan/2020-10/>
73. Lang M., *Wojna domowa i proces pokojowy w Tadżykistanie*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan. Historia, społeczeństw, polityka*, Warszawa 2002.
74. Махмадали Д., *Историческая и политическая природа парламентаризма в современном Таджикистане*, Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, 2012, nr 4 (52).
75. Метро и платная дорога до Душанбе: предвыборные обещания Гаффорова, <https://tj.sputniknews.ru/politics/20200816/1031742940/metro-platnaya-doroga-dushanbe-predvybornye-obeshchaniya-gafforzody.html>
76. Насыщенная программа: стало известно, с кем встретится Рустам Эмомали в Москве, <https://tj.sputniknews.ru/politics/20201124/1032336419/vstrechy-rustam-emosali-moscow.html>
77. НДПТ выдвинула кандидатуру Эмомали Рахмонана по стпрезидента, <https://rus.ozodi.org/a/30818297.html>
78. Открытие дополнительного здания Центра кардиологии и сердечно-сосудистой хирургии Согдийской области, <http://www.prezident.tj/ru/node/23885>
79. Открытие предприятия по производству молочной продукции ОАО „Авиценна”, <http://www.prezident.tj/ru/node/23910>
80. Раззоков Б. Х., *Некоторые тенденции развития института исполнительной власти в Таджикистан*, Вестник Томского государственного университета, 2012, № 354.
81. Парламентские выборы-2020 в Таджикистане: самые предсказуемые и спокойные, <https://cabar.asia/ru/parlamentskie-vybory-2020-v-tadzhikistane-samyepredskazuemye-i-spokojnye>

82. *Партия экономических реформ Таджикистана выдвинула кандидата в Президенты*, <https://vecherka.tj/archives/46395>
83. Poglóddek A., *Dwuizbowy Parlament Republiki Tadżykistanu*, Roczniki Administracji i Prawa nr XVI(2), s. 19-42.
84. *Политологи: референдум в Таджикистане закрепит династическое правление*, <https://ria.ru/20160523/1438369061.html>
85. Попов Д. С., *Государства Центральной Азии во внешней политике Республики Таджикистан: проблемы и динамика взаимоотношений*, Проблемы Национальной Стратегии № 4 (61) 2020.
86. *Предвыборные программы кандидатов в президенты Таджикистана*, <http://avesta.tj/2020/09/30/predvybornye-programmy-kandidatov-v-prezidenty-tadzhikistana/>
87. *Рахматзода: Таджикистану нужны перемены в экономике*, <https://tj.sputniknews.ru/elections/20201007/1032035862/Rakhmatzoda-Tajikistan-vybory.html>
88. *Президентские выборы в Таджикистане: кандидаты поздравят победителя букетом ветов*, <https://cabar.asia/ru/prezidentskie-vybory-v-tadzhikistane-kandidaty-pozdravyat-pobeditelya-buketom-tsvetov>
89. *Пресс-конференция Миссии наблюдателей от СНГ по результатам наблюдения за подготовкой и проведением выборов Президента Республики Таджикистан прошла в Душанбе*, <http://cis.minsk.by/news/16598>
90. *Профсоюзы Таджикистана выдвинули Эмомали Рахмона кандидатом в президенты* <https://rus.ozodi.org/a/30803962.html>
91. *Республика Таджикистан, Парламентские Выборы, 1 марта 2020. Миссия БДИПЧ по оценке выборов. Заключительный отчет*, Варшава 27 мая 2020, Бюро по демократическим институтам и правам человека.
92. *Республика Таджикистан, Президентские Выборы, 11 октября 2020. Миссия БДИПЧ по оценке выборов. Заключительный отчет*, Варшава 29 января 2021, Бюро по демократическим институтам и правам человека.
93. Рыскулова Н., *„Образец nepотизма”. Сын президента Таджикистана избран спикером сената*, <https://www.bbc.com/russian/news-52336816>
94. Рухулло С., Олим А., *Абдухалим Гаффоров: „Я уже совсем не тот, каким был 16 лет назад”*, <https://rus.ozodi.org/a/30807556.html>
95. Рухулло С., Абдулло Шахло, *Власти обещают предотвратить вспышку эпидемии в день голосования*, <https://rus.ozodi.org/a/30854295.html>
96. Рухулло С., Олим А., *Рахматилло Зойиров: я бойкотирую выборы не для того, чтобы мне предложили какой-то пост*, <https://rus.ozodi.org/a/30818391.html>
97. Рухулло С., Юсуфи Б., Юсуфзода М., Олим А., *За два дня до выборов. Что происходит в предвыборных штабах кандидатов в президенты Таджикистана*, <https://rus.ozodi.org/a/30883755.html>
98. Standish R., *How Tajikistan's President Extended his Term-for Life*, <https://foreignpolicy.com/2016/05/25/how-tajikistans-president-extended-his-term-for-life-rahmon-isis-migrant-imf/>

99. *Statement by the Observer Mission of the Shanghai Cooperation Organisation on monitoring the preparations for and holding of the presidential elections in the Republic of Tajikistan*, <http://eng.sectesco.org/news/20201012/683159.html>
100. *Statement by the Spokesperson on the presidential elections*, https://eeas.europa.eu/delegations/tajikistan/86799/tajikistan-statement-spokesperson-presidential-elections_en
101. Szukalski J., *Ewolucja pozycji ustrojowej parlamentu Tadżykistanu w świetle reform konstytucyjnych w latach 1990-2016*, Białostockie Studia Prawnicze, 2019 vol. 24 nr 4
102. Szukalski J., *Instytucja referendum ogólnokrajowego w Tadżykistanie: regulacje normatywne i praktyka*, w: J. Marszałek-Kawa, A. Stańco-Wawrzyńska (red.), *Pogranicze cywilizacji Współczesne wyzwania Azji Centralnej i Kaukazu*, Toruń 2017.
103. *Таджикистан: визит Рустома Эмомали в Россию указывает на его растущую роль*, <https://linkd.pl/ppadz>
104. Wagner V., with contributions from EECA team: Apoyan Andrey, Belukowa Ekaterina, Dykowsytska Anastasiia, Hincu Diana, Korganashvili Zurab, Lysak Irina, Mammadova Saltanat, Zak Radim, *Migration and mobility in Eastern Europe and Central Asia: What to expect in times of COVID-19*, ICMPD, May 2020.
105. Wawrzyniak J., *Rola ONZ w procesie pojednania narodowego*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan. Historia, społeczeństwo, polityka*, Warszawa 2002.
106. Wierzbicki A., Załęski P., *Trybalizm a władza w Azji Centralnej*. Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, Pułtusk, 2008
107. Załęski P., Ismailow Sz., *System organów władzy państwowej*, w: T. Bodio (red.), *Tadżykistan, Historia, społeczeństwo, polityka*, Warszawa 2002.
108. *Закон Республики Таджикистан об Основателе Мира и Национального Единства – Лидере Нации*, <http://president.tj/ru/taxonomy/term/5/951>
109. Зариф А., *Эволюция парламентаризма в республике Таджикистан*, Центральная Азия и Кавказ, 2008, № 2 (56).
110. Зарифи А., *Таджикские коммунисты выдвинули кандидатуру своего 72-летнего лидера в президенты*, <https://rus.ozodi.org/a/30822304.html>
111. Зарифи А., Акобиршоева А., *Лидер Социалистической партии выдвинут кандидатом в президенты Таджикистана*, <https://rus.ozodi.org/a/30797013.html>